

Daniel PRÓCHNIAK
(Lublin, KUL)

OD ORTODOKSJI DO KOŚCIOŁA NARODOWEGO Armenia w epoce wczesnochrześcijańskiej (301-726)*

Zgodnie z powszechnie przyjętą opinią, pierwszym, oficjalnie schryścianizowanym państwem było Królestwo Armenii. Chociaż nie ma na to bezspornych dowodów, miejscowa tradycja utrzymuje, że wyznawcy nowej religii pojawili się tu już w czasach apostołskich¹. Nie ulega natomiast wątpliwości, że dzięki dogodnemu położeniu Armenii na przecięciu głównych szlaków handlowych i komunikacyjnych oraz wielowiekowym kontaktom z Palestyną, Syrią, północną Mezopotamią czy Kapadocją chrześcijaństwo dotarło tu bardzo wcześnie, a jego wyznawcy stanowili w pierwszych trzech stuleciach po narodzeniu Chrystusa coraz liczniejszą część miejscowej ludności, skoro ogłoszenie chrześcijaństwa religią państwową nastąpiło już w początkach IV wieku².

* Artykuł ten powstał w znacznym stopniu dzięki dwumiesięcznemu pobytowi w Rzymie w marcu i kwietniu 2002 roku. Stypendium naukowe Fundacji z Brzezia Lanckorońskich, za przyznanie którego fundatorom i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie składał w tym miejscu serdeczne podziękowania, umożliwiło mi przeprowadzenie kwerendy bibliograficznej w bibliotekach rzymskich (głównie w *Pontificium Institutum Orientalium*) i zapoznanie się z najnowszą literaturą przedmiotu. Zachowując we wdzięcznej pamięci pobyt w Rzymie i nieocenione możliwości badawcze w tamtejszych instytucjach naukowych, z najgłębszym smutkiem przyjąłem wiadomość o śmierci fundatorki stypendium pani prof. Karoliny Lanckorońskiej († 2002).

¹ Szerzej na ten temat zob. m. in.: D. Próchniak, *Początki Kościoła armeńskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1237. *Studia Religiosa* 32: *Kościół Wschodnie*, red. J. Drabina, Kraków 1999, 33-47; K. Stopka, *Armenia christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopola i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego (IV-XV w.)*, Kraków 2002, 15-26. Tę ostatnią publikację, wykorzystywaną wielokrotnie w prezentowanym artykule, należy odnotować ze szczególnym uznaniem ze względu na jej wysoki poziom merytoryczny. Jest to w chwili obecnej najlepsze, bardzo rzetelne opracowanie w języku polskim zawartego w tytule aspektu historii Kościoła armeńskiego.

² Królestwo Armenii, jedno z najważniejszych państw starożytnego Bliskiego Wschodu, zajmowało rozległy płaskowyż w północno-wschodniej Azji Mniejszej, którego naturalne granice wyznaczały w zarysie: pasmo górskie Małego Kaukazu od północy i północnego wschodu, górny bieg Tygrysu od południa i szerokie zakole górnego Eufratu od strony zachodniej. Obszar ten posiadał niezwykle ważne znaczenie polityczne, ekonomiczne, a zwłaszcza militarne, jego opanowanie umożliwiało bowiem kontrolę i ingerencje na sąsiednich terenach Azji Mniejszej, północnej Mezopotamii i Wyżyny Irańskiej. Przez całą epokę starożytną był on obiektem ekspansji ze strony

I. OD PRZYJĘCIA CHRZEŚCIJAŃSTWA DO UPADKU NIEPODLEGŁOŚCI PAŃSTWOWEJ (301-387)

Ramy czasowe tego okresu wyznaczają dwa wydarzenia – przyjęcie chrześcijaństwa jako religii państwowej, co miało miejsce najprawdopodobniej w 301 r.³ i utrata niepodległości w roku 387. Okres ten pod wieloma względami możemy uznać za przełomowy. Nastąpił wówczas kres wielowiekowego istnienia Armenii jako niezależnego państwa. Słabnąca przez cały IV wiek władza królewska, a wreszcie jej upadek spowodowały, że czynnikiem kształtującym świadomość narodową Ormian przestały być odtąd rodzima dynastia i niepodległe państwo, a ich rolę w coraz większym stopniu przejmował Kościół. Oprócz nich o przebiegu wydarzeń w znacznym stopniu decydowała trzęsica wewnętrzna siła, jaką były wielkie rody arystokratyczne – nachararowie⁴.

potężnych sąsiadów – achemenidzkiej Persji, Seleucydów, Partów, Cesarstwa Rzymskiego, Sasanidów, Bizancjum i Arabów, którzy z różnym skutkiem dążyli do jego podboju lub częściowego przynajmniej uzależnienia. Szerokie omówienie geografii fizycznej i historycznej Armenii zob.: R. Grousset, *L'Histoire de l'Arménie des origines jusqu'à 1071*, Paris 1947, 13-24; J.-P. Mahé, *Géographie et ethnographie. L'Arménie: pays, les hommes et l'histoire*, w: R.H. Kévorkian – J.P. Mahé, *Arménie. 3000 ans d'histoire*, Marseille 1988, 15-18; F. Tournebiz, *Arménie*, DHGE IV, Paris 1930, 290-391; T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An architectural and archaeological survey*, I-IV, London 1987-1990, passim; *Армения*, ред. А.Б. Багдасарян, Москва 1966, passim.

Tereny zasiedlone przez ludność armeńską znajdowały się także poza obszarem królestwa Armenii, m. in. na prawym brzegu Eufratu, a więc w granicach Cesarstwa Rzymskiego. Do czasu nowego podziału administracyjnego wprowadzonego przez Dioklecjana, wchodziły one, obok Pontu i terenów geograficznej Kapadocji, w skład prowincji Kapadocja. Po reformie Dioklecjana przekształcone zostały w odrębną prowincję *Armenia Minor*, która stanowiła część diecezji Pontu. Po traktacie rzymsko-perskim w 387 r. (patrz niżej) prowincję tę podzielono na dwie mniejsze – *Armenia Prima* na północny, ze stolicą w Sebaste, oraz *Armenia Secunda* na południu, ze stolicą w Melitene, por. F. Van der Meer – Ch. Mohrmann, *Atlas de l'antiquité chrétienne*, Paris-Bruxelles 1960, 187, mapy 16a, 16b. Na temat późniejszych podziałów administracyjnych Armenii rzymskiej zob. niżej, przypisy 95 i 98.

³ Do chwili obecnej nie ma zgody co do daty tego wydarzenia. Dyskusję nad tym problemem przenosimy niżej.

⁴ Oprócz położenia geograficznego niemniej istotny wpływ na historię Armenii wywarły warunki naturalne, przede wszystkim wyjątkowo górzyste ukształtowanie terenu. Liczne pasma wysokich gór poprzecinane głębokimi dolinami ułatwiały wprawdzie obronę państwa, jednocześnie jednak wyznaczone przez nie naturalne regiony geograficzne sprzyjały powstawaniu wewnętrznych podziałów kraju na coraz bardziej niezależne domeny. Stały się też jedną z przyczyn wczesnego ukonstytuowania się w Armenii feudalnego porządku społecznego.

W ówczesnej strukturze społeczeństwa armeńskiego najwyższą po królu pozycję zajmowali *nachararowie*, wielkie książęce rody arystokratyczne. Byli oni podzieleni na dwie kategorie – starszych – *tenuterów*, sprawujących urzędy państwowe, i młodszych – *sepuhów*. Nachararowie dysponowali własnymi wojskami, głównie konnicą. Ich wasalami byli *azatowie*, zobowiązana do służby wojskowej – średnia szlachta. Najniższą i najliczniejszą warstwę stanowili *ramikowie*, ludność wiejska i miejska, por. Stopka, dz. cyt., s. 16. Wśród nachararów szczególną rolę odgrywali *bdeašchowie*, namiestnicy królewscy i obrońcy czterech marchii granicznych. Główne urzędy

Sytuację w Armenii kształtowały wówczas także aktualne stosunki między Rzymem i sasanidzką Persją. W tradycyjnie antagonistycznej polityce tych państw Armenia stanowiła element na tyle istotny, że oba mocarstwa wielokrotnie podejmowały próby podporządkowania jej sobie. Wylimowanie płynącego stąd zagrożenia mogło nastąpić albo przez wzmocnienie kraju w drodze maksymalnej konsolidacji wewnętrznej, albo przez ścisły sojusz z którymś z sąsiadów. Niestety okresy współdziałania króla, Kościoła i nachararów były stosunkowo krótkie i miały charakter koniunkturalny. Znacznie częściej postawę tych stronnictw charakteryzowała nieufność, przeradzająca się w otwarte, destabilizujące konflikty wewnętrzne. Chociaż wydać by się mogło, że przyjęcie chrześcijaństwa pociągnie za sobą ściślejszy sojusz z Rzymem, w rzeczywistości jednak zbliżenie takie nie nastąpiło. Nadzieje panujących w Armenii Arsakidów związane z nową religią nie były bowiem obliczone na zacieśnienie kontaktów z Cesarstwem, lecz na konsolidację wewnętrzną kraju, a przede wszystkim na wzmocnienie niezależności względem sasanidzkiej Persji. Zamierzenia te, przy umiejętnym oscylowaniu między potężnymi sąsiadami, przyniosłyby może oczekiwane skutki, gdyby układ sił między Rzymem i Persją był względnie zrównoważony. Niestety, przez większą część IV wieku, mimo chwilowych sukcesów, pozycja Cesarstwa ulegała sukcesywnemu osłabieniu. Mała też zainteresowanie utrzymaniem dotychczasowych wpływów w Armenii, które w coraz większym stopniu zastępowały ingerencje ze strony Persji, przeżywającej pod długotrwałymi rządami Szapura II okres stabilizacji i rozwoju.

1. Tło historyczne. Dzięki pokojowi w Nisibis z 298 roku, zawartemu i respektowanemu przez Rzym i Persję, pierwsze 40-lecie IV wieku było dla Armenii okresem względnej stabilizacji i rzadko spotykanej w późniejszym czasie współpracy władców – Tyrydatesa III (zm. ok. 330 r.) i jego syna Chosroesa II (ok. 330 – ok. 338 r.) – z hierarchią kościelną, zmierzającej do ugruntowania religii chrześcijańskiej i wylimowania pogaństwa⁵. Mimo ewidentnych sukcesów misja chrystianizacyjna napotykała jednak wielokrotnie na opór ze strony niektórych rodów arystokratycznych. Przeciwwstawienie się nowej religii było nie tylko wyrazem przywiązania do dawnych kultów, ale także przejawem regionalnego separatyzmu i sprzeciwu wobec wzmocnienia władzy królewskiej. Tendencje te uwidoczniły się szczególnie w południowych regio-

państwowe sprawowane były dziedzicznie w obrębie najważniejszych rodów nachararów. Urząd *hazarapeta* (prowadzenie finansów, zarządzanie królewskimi miastami i wsiami) dziedziczony był przez ród Gntuni, a potem Amatuni. Urząd *sparapeta*, głównodowodzącego wszystkimi wojskami w czasie wojny, pozostawał w rodzie Mamikonianów. Ród Bagratuni sprawował funkcję *aspeta*, związaną z czuwaniem nad ceremoniałem dworskim i koronacyjnym. *Malkhaz*, naczelnik gwardii królewskiej, wywodził się z rodu Khorkhoruni; Na temat struktury społeczeństwa Armenii por: S. Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge 1947, 73-75; Б. Н. Аракелян – А. Р. Йоанисян, *История армянского народа I*, 1951, 64-72.

⁵ Por. Grousset, dz. cyt., s. 127-128.

nach Armenii, a więc w marchiach pogranicznych, sąsiadujących z Persją, których zarządcy cieszyli się do tej pory stosunkowo dużą niezależnością⁶. Niemniej jednak w pierwszym 40-leciu IV wieku dzięki poparciu silnej wówczas jeszcze władzy królewskiej stworzone zostały podstawy pod dalszy rozwój organizacji kościelnej.

Wygaśnięcie pokoju w Nisibis zapoczątkowało nową, trwającą do 387 r. fazę konfliktu rzymsko-perskiego⁷. Główne rozstrzygnięcia zapadły w 363 r. po pokoju Jowiana. Totalna klęska Rzymu spowodowała cofnięcie protektoratu. Pozostawiona własnemu losowi Armenia mogła zostać w każdej chwili opanowana przez Persję. Atak, poprzedzony uprowadzeniem i zamordowaniem króla Arszaka II, nastąpił w 364 roku⁸. Sasanidom oprócz politycznych, przyświecały cele religijne – wykorzenienie chrześcijaństwa i zastąpienie go mazdeizmem⁹. Poczynaniom perskim sprzyjała sytuacja wewnętrzna Arme-

⁶ Dowodzi tego śmierć dwóch synów i następców św. Grzegorza Oświeciciela – Aristakesa, zgładzonego ok. 333 r. przez satrapę Sopheny, i Wyrtalesa, którego zabito w 341 r. w Asztiszat w czasie rozruchów związanych z reakcją pogaństwa, por. Grousset, dz. cyt., s. 142; Stopka, dz. cyt., s. 33.

⁷ Początkowo, do 359 roku, walki toczyły się wokół Singary i Nisibis w Górnej Mezopotamii, a stroną atakującą byli Persowie. Poczynania rzymskie Konstansa, a po jego śmierci w 350 r. Konstancjusza II, miały charakter defensywny. W tej fazie działania wojenne omijały teren Armenii. Kolejni królowie – Tigranes V (338-350) i Arszak II (350-368) unikali zaangażowania po którejś ze stron. Zdecydowaną kontrakcję ze strony Cesarstwa spowodowało dopiero zajęcie przez Szapura II w 359 r. Amidy. Odwetowa wyprawa Juliana, mimo początkowych zwycięstw, zakończyła się totalnym niepowodzeniem, o czym zadecydowała nie tylko śmierć cesarza w 363 roku, ale przede wszystkim bardzo niekorzystny traktat pokojowy zawarty przez Jowiana. Na mocy tego układu Persja zajęła zdobyte przez Doklecjana ziemie na lewym brzegu górnego Tygrysu oraz część górnej Mezopotamii, z tak ważnymi miastami jak Singara i Nisibis, por. Grousset, dz. cyt., s. 138-139.

⁸ Wydarzenia związane ze śmiercią króla opisuje Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum* XXVII 12; por. też Grousset, dz. cyt., s. 140-143.

⁹ Wraz z armią perską, pojawili się w Armenii liczni kapłani pogańscy. Najeźdźcy zniszczyli szereg miast, zwłaszcza znajdujące się w nich kościoły. W trakcie inwazji perskiej szczególnie ucierpiały kościoły w Eczmiadynie, o czym informuje *Buzandaran Patmutiwnk* (IV 55). To samo źródło (IV 23-24) podaje także wiadomość, że najeźdźcy sprofanowali dwa tradycyjne miejsca pochówków królewskich w Angel w Sophene i w Ani-Kamakh i wywieźli stamtąd szczątki władców. Odzyskał je potem stojący na czele armeńskiego ruchu oporu Wasak Mamikonian i złożył w Akhc w regionie Ararat, gdzie zbudowano w tym celu najpierw mauzoleum, a potem bazylikę.

Do niedawna w literaturze naukowej, także w moich artykułach, autorstwo *Buzandaran Patmutiwnk* przypisywane było historykowi określanemu jako Faustus Bizantyński. Przy obecnym stanie wiedzy atrybucja ta jest już nieaktualna, gdyż autor o takim imieniu nie istniał. Przyczyną pomyłki było błędne skojarzenie słów: w rzeczywistości bowiem *Patmut* nie oznacza „Faustus” lecz „historia”, podobnie *Buzand* oznacza „opowiadacz”, „trubadur”, a nie „Bizancjum”. Tytuł przekazu należy zatem przetłumaczyć jako „historia epiczna”. Tekst *Buzandaran Patmutiwnk*, napisany w klasycznym języku armeńskim, powstał ok. 470 roku. Opisuje on wydarzenia z lat 330-387, szerzej zob. M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego Piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, 71. W artykule wykorzystany został francuski przekład tekstu *Buzandaran Patmutiwnk*,

nii, przede wszystkim brak osoby władcy; Pap bowiem, syn i następca Arszaka II, musiał szukać schronienia na terenie Cesarstwa¹⁰.

Stan rzeczy, jaki wykształcił się pod koniec lat 60-tych IV wieku, zapoczątkował ostatni, około 20-letni okres niepodległych dziejów Armenii. Decydujący wpływ na przebieg ówczesnych wydarzeń wywarły dwa czynniki – postawa wielkich rodów arystokratycznych i stanowisko, które zajął wobec spraw armeńskich Rzym¹¹.

Część rodów arystokratycznych, szczególnie z tradycyjnie properskich prowincji południowych i wschodnich, porzuciła chrześcijaństwo i przeszła na stronę wroga. Natomiast stronnictwo patriotyczne, skupione wokół rodu Mamikonianów, zdecydowało się na ściślejsze współdziałanie z Kościołem, w czym arcybiskup¹² Nerses I Wielki (353-373) pokładał nadzieję obrony przed mazdeizmem. Taki układ sił pozwolił na odzyskanie tronu przez Papa (369 r.). Powrót króla doprowadził do szeregu sukcesów militarnych w walkach z Persją i odzyskania południowych i wschodnich terenów kraju. W dalszej perspektywie sojusz między królem, nachararami i Kościołem okazał się czysto koniunkturalny. Gdy zagrożenie perskie wydawało się częściowo zażegnane, nastąpił jego rozpad¹³.

W trakcie krótkiego panowania Papa (369-374) nastąpiło całkowite odwrócenie wewnętrznej i zewnętrznej sytuacji – od zgodnego współdziałania wszystkich liczących się sił, skierowanego przy cichej aprobachie Rzymu przeciwko Persji, do ponownego wybuchu wcześniejszych antagonizmów. Śmierć Papa zapoczątkowała jednocześnie ostatni przed utratą niepodległości okres nasilenia rzymskich aspiracji względem Armenii¹⁴. Świadczą o tym osadzenie na

opublikowany jeszcze, ze względu na rok wydania, pod imieniem „Faustusa Bizantyńskiego”: Faustus de Byzance, *Bibliothèque historique*, trad. J.B. Emine, w: *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, ed. V. Langlois, Paris 1867, I (=CHAMA I), 209-310.

¹⁰ Jako miejsce pobytu Walens wyznaczył mu Neocezareę w Poncie; por. Ammianus Marcellinus XXVII 12.

¹¹ Na temat relacji armeńsko-rzymskich w IV wieku por.: N. Garsoïan, *Politique ou orthodoxie? Arménie au quatrième siècle*, „Revue des Etudes Arméniennes” (= REArm N.S.) 4 (1967) 297-320; też, *Armenia in the fourth Century. An attempt to redefine the concepts „Armenia” and „loyalty”*, REArm NS 8 (1971) 341-352.

¹² Zwyczajowo przywódcy Kościoła armeńskiego noszą tytuł katolikosów. Jednakże stosowanie tej tytułatury dla hierarchów sprzed pocz. VI wieku nie ma potwierdzenia źródłowego, por. niżej, przypisy 37, 110.

¹³ W pierwszej kolejności doszło do konfliktu między Papem i Nersesem, zamordowanym przez króla w 373 roku. Jednocześnie odżyły partykularystyczne dążenia możnowładców, obawiających się osłabienia swej pozycji w wyniku centralizacji władzy przez króla, por. Grousset, dz. cyt., s. 148.

¹⁴ Po roku 363 Cesarstwo zajęło w sprawach armeńskich postawę wyczekującą. Walens, mimo nadziei Papa, nie wspomógł go zbrojnie w znaczący sposób. Wytłumaczyć to można koniecznością skoncentrowania sił na obronie dunajskiego odcinka granic przed Gotami oraz obawą przed naruszeniem niekorzystnego wprawdzie, lecz gwarantującego względny spokój na Wschodzie,

tronie rzymskiego poplecznika Warazdata (374-378), bratanka zamordowanego przez Persów Arsazaka II, a przede wszystkim projekt zdecydowanego wzmocnienia pogranicza od strony Persji, czemu miało służyć wzniesienie w każdej z prowincji dwóch zamków obsadzonych załogami rzymskimi i armeńskimi¹⁵. Zamiarom Walensa przeszkodziły jednak wydarzenia w europejskiej części Cesarstwa i śmierć cesarza pod Adrianopolem. Nie sprzyjał im także układ sił w Armenii. Pozycja Warazdata była słaba, a położenie króla pogorszył konflikt z najsilniejszymi spośród nachararów – Mamikonianami, który przerodził się w wojnę domową, a zakończył ucieczką Warazdata pod opiekę Rzymu, po przegranej bitwie pod Karin¹⁶.

Wydarzenia te we właściwy sposób ilustrują koniunkturalność i rzeczywiste cele przyświecające nie tylko Mamikonianom, ale także innym przedstawicielom możnowładztwa. W chwili powrotu do Armenii Papa, a więc w 369 roku, na czele stronnictwa patriotycznego stał, uznany za bohatera narodowego, Wasak Mamikonian. W niespełna dziesięć lat później (w 378 r.), inny przedstawiciel tego rodu – Manuel, nie tylko przewodził obozowi antykrólewskiemu, ale także, w obawie przed reakcją rzymską po wypędzeniu Warazdata, zwrócił się z prośbą do Szapura II o protektorat nad Armenią. Sytuacja taka, gwarantująca względną autonomię polityczną i tolerancję religijną, była bardzo korzystna dla nachararów, nie naruszała bowiem ich uprzywilejowanej pozycji. Władza centralna nie istniała, chociaż nominalnie rządy sprawowała w imieniu dwóch małoletnich synów Papa, Arsazaka i Wacharszaka, ich matka Zarmanducht. Faktycznie zarządzał Armenią Manuel Mamikonian, kontrolowany jednak przez perskiego wysłannika. Ta względna równowaga trwała do śmierci Szapura II w 379 roku. W rok później doszło do inwazji perskiej, której przewodził Marudan z rywalizującego z Mamikonianami rodu Arcrunich. Zmagania wojenne przyniosły wprawdzie sukces Manuelowi, który zachował swoją pozycję do śmierci w 385 roku, jednakże powstałe zagrożenie skłoniło go do współpracy z prawowitymi następcami tronu. W ten sposób w 380 r. doszło do objęcia tronu przez synów Papa¹⁷.

traktatu zawartego przez Jowiana. Niezaangażowanie militarne nie oznaczało jednak całkowitej rezygnacji z wpływów w Armenii, czego dowodzi pojawienie się na dworze Papa rzymskiego wysłannika Terencjusza. Pełnił on, o czym wiemy od Ammiana Marcellina (XXX 1) rolę obserwatora i przysyłał raporty, często bardzo nieprzychylnie armeńskiemu władcy. Stały się one pretekstem do zbrojnej interwencji, w wyniku której Pap został zabity przez dowódcę korpusu rzymskiego Trajana, por. Grousset, dz. cyt., s. 144, 150.

¹⁵ Por. *Buzandaran Patmutiwnk* V 34.

¹⁶ Por. Grousset, dz. cyt., s. 153-156.

¹⁷ Władza królewska została podzielona, co miało zapobiec rywalizacji między braćmi. Ponieważ animatorem całego przedsięwzięcia był Manuel, bez wątpienia chodziło również o niedopuszczenie do zbytznego wzrostu pozycji któregoś z nich. Większość terytorium Armenii znalazła się we władaniu starszego brata – Arsazaka III, który rezydował w Dwinie, natomiast Wacharszak

Arszak i Wacharszak byli ostatnimi władcami niepodległej Armenii. Po śmierci Manuela część naczelników ponownie zwróciła się ku Sasanidom. Ingercja perska zbiegła się w czasie ze śmiercią Wacharszaka (386 r.). Arszak natomiast musiał opuścić kraj i schronił się na terenie Cesarstwa, gdzie zmarł w 389 roku. W Armenii Szapur III osadził na tronie innego przedstawiciela dynastii Arszakidów, uległego mu Chosroesa III.

Wydarzeniem, które zamknęło okres niepodległego istnienia Armenii i zakończyło jednocześnie wielowiekowy spór między Persją a Rzymem o zwierzchnictwo nad tym krajem był traktat zawarty w 387 r. w Akilisenie¹⁸. Oba mocarstwa zadowoliły się podziałem terytorium Armenii wzdłuż linii biegnącej od Karin (dzisiejszy Erzerum) na północy do Martyropolis (Maiyafarkin) na południu. W ten sposób po stronie rzymskiej znalazła się jedynie około 1/5 dawnego terytorium kraju. W części zajętej przez Persję południowe regiony wcielono do państwa Sasanidów, natomiast z pozostałych ziem utworzono tzw. Persarmenię, zarządzaną wprawdzie nominalnie jeszcze przez kilkadziesiąt lat przez dynastów arszakidzkich, ale w rzeczywistości całkowicie podległą i kontrolowaną przez perskiego namiestnika¹⁹.

2. Chrystianizacja Armenii. Początki organizacji kościelnej. Chrześcijaństwo jako religia państwowa zostało przyjęte w Armenii w ostatnich latach III lub na początku IV stulecia²⁰. Chociaż do dziś nie ma co do tego pełnej

zarządzał ziemiami w zachodniej części kraju, w pobliżu granicy z Rzymem i miał siedzibę w Erez, por. Grousset, dz. cyt., s. 161.

¹⁸ Por. Garsoïan, *Armenia in the fourth Century*, s. 343nn.

¹⁹ Por. Grousset, dz. cyt., s. 163-166.

²⁰ Celowo nie podajemy konkretnej daty, gdyż do dnia dzisiejszego nie ma w tej kwestii pełnej zgodności poglądów. Najwcześniej, bo w 288 roku, wydarzenie to umieszcza N. Adontz (*L'Arménie à l'époque de Justinien*, Paris 1909, s. 513), a za tą wersją optują, chociaż bez dokładnego sprecyzowania, J. Daniélou i H.I. Marrou (*Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1984, 219), którzy podają jako okres chrystianizacji kraju lata 280-290. F. Tournebise (dz. cyt., kol. 295) pisze, że św. Grzegorz Iluminator został konsekrowany na biskupa w Cezarei w 294 roku. Ponieważ wydarzenie to, o czym będzie mowa niżej, nastąpiło na pewno dopiero do oficjalnym uznaniu nowej religii w Armenii, w związku z tym sam fakt chrystianizacji musiałby mieć miejsce przed tą datą. Rok 294 wymienia także D. Attwater (*Les Eglises orientales*, Paris 1958, 17), który jednak datę tę wiąże nie z sakrą Grzegorza, lecz z chrystianizacją kraju. Pogląd ten powtórzył B. Mac Dermot (*The conversion of Armenia in 294 A.D.*, REArm NS 7:1970, s. 338). Za III-wieczną, ale bez bliższego sprecyzowania, chrystianizacją Armenii, opowiadają się także K. Bihlmeyer i H. Tüchle (*Historia Kościoła*, t. 1: *Starożytność chrześcijańska*, tłum. J. Klenowski, Warszawa 1971, 222).

Jednak najczęściej przyjmowaną datą jest rok 301 (Y. Petrossian, *Armenian Apostolic Holy Church*, Etchmiadzin 2001, 9; M. Chahin, *The Kingdom of Armenia. A History*, Richmond 2001, 218-221), chociaż także w tym wypadku nie ma zgodności, czy wówczas miała miejsce konsekracja Grzegorza (A.S. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, tłum. E. Balicka, Warszawa 1978, 274), czy też nastąpiło wtedy oficjalne przyjęcie nowej religii. Ten ostatni pogląd prezentują: L. Arpee (*A history of Armenian christianity*, New York 1946, 9), P. Pasdermadjian, chociaż podaje on

zgodności, panuje przekonanie, że nastąpiło to jeszcze przed rokiem 313, a więc przed „tolerancyjnym edyktem mediolańskim”. Z czasem fakt ten stał się argumentem, skwapliwie wykorzystywanym przez historiografów armeńskich, świadczącym o niezależności miejscowego Kościoła od innych ośrodków.

Przyjęcie chrześcijaństwa poprzedził okres prześladowań podjętych przez ówczesnego władcę Tyrydatesa III²¹, których opis znalazł się w licznych przekazach historycznych, a w najpełniejszej formie u Agathangelosa (69-88)²². Prześladowania zakończyły się nawróceniem Tyrydatesa, do czego bezpośrednim impulsem miało stać się cudowne uzdrowienie go przez ewangelizatora Armenii św. Grzegorza Oświeciciela. Od tego momentu obaj, Tyrydates i Grzegorz, podjęli akcję krzewienia nowej religii. Szukając motywów nagłej przemiany armeńskiego władcy możemy wskazać, oprócz samego faktu nawrócenia, na dwa współzależne czynniki. Wzrastająca wrogość ze strony Sasanidów stanowiła coraz większe zagrożenie dla Arsakidów armeńskich. Wprawdzie pokój w Nisibis gwarantował względną niezależność Armenii, a nawet rzymski protektorat, niemniej układ ten zawarty został jedynie na czterdzieści lat, co stwarzało groźną perspektywę odnowienia się konfliktu armeńsko-perskiego

także jako fakultatywny rok 288 (*Histoire de l'Arménie*, Paris 1946, 118), B. Arakeljan i A. Joannisjan (Аракелян – Йоаннисян, *История армянского народа*, s. 63) oraz N. Zernov (*Wschodnie chrześcijaństwo*, tłum. S. Łoś, Warszawa 1967, 57), W.F. Adeney (*The Greek and eastern Churches*, New York 1939, 539) przenosi chrystianizację na rok 302. W niektórych publikacjach podawany jest jako data chrystianizacji rok 314. (E. Przekop, *Wschodnie patriarchaty starożytne*, Warszawa 1984, 182-183; G. Petrowicz, *Armenia. Dzieje Kościoła*, EK I 928). K. Stopka (dz. cyt., s. 25-26), podając jeszcze inne hipotezy kilku uczonych, opowiada się za datą 313 lub 314 r. i łączy z konwersją Tyrydatesa III. Jako argument powołuje się na prześladowania chrześcijan, jakie miały miejsce przed 313 r. w Cesarstwie, co, zdaniem autora, wykluczało legalizację chrześcijaństwa w Armenii, pozostającej wówczas w ścisłej zależności, także w dziedzinie polityki religijnej, od Rzymu. Ten sam pogląd przedstawił ostatnio W. Seibt, przesuając jednocześnie nawrócenie króla nawet na 315 rok (*Der historische Hintergrund und die Chronologie der Christianisierung Armeniens bzw. der Taufe König Trdats (ca. 315)*, w: *Die Christianisierung des Kaukasus. The Christianization of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania). Referate des Internationalen Symposiums (Wien, 9-12. 12. 1999)*, hrsg. W. Seibt, Wien 2002, 125-133). Założenia obu autorów można rzeczywiście uznać za przekonujące, ale jedynie dla okresu po 303 roku, kiedy z rozkazu Dioklecjana wspomniane prześladowania zostały zapoczątkowane. Tracą one jednak podstawę, gdy przyjmiemy za datę chrystianizacji Armenii pierwsze lata IV wieku, przed 303 rokiem, jak czyni to wielu badaczy.

Trudno wskazać konkretną przyczynę przedstawionych wyżej rozbieżności. Być może tkwi ona, jak sugeruje J. Mécérian (*Histoire et institutions de l'Eglise arménienne*, Beyrouth 1965, 33) w niemożliwości ustalenia w pełni precyzyjnej chronologii władców armeńskich w III wieku. Na temat chronologii władców Armenii por.: C. Toumanoff, *The Third-century Arsacids. A chronological and genealogical commentary*, REArm NS 6 (1969) 231-281; R.H. Hewsen, *The Successors of Tiridates the Great*, REArm NS 13 (1978-79) 99-121.

²¹ Por. Chahin, dz. cyt., s. 220-221.

²² Agathangelos, V-wieczny historyk armeński. Jego przekaz, powstały ok. 460 r. opisuje lata 226-330; Starowieyski, dz. cyt., kol. 8-9. W artykule wykorzystany został francuski przekład tekstu: Agathange, *Histoire du regne de Tiridate et de la prédication de Saint Gregoire l'Illuminateur*, trad. V. Langlois, w: CHAMA I, s. 98-194; zob. niżej – przekłady.

po jego wygaśnięciu. A zatem zerwanie z dotychczasowym systemem wierzeń, jakim zarówno w Armenii jak i w Persji był mazdeizm²³, miało stać się jednym ze sposobów uniezależnienia się od potężnego sąsiada.

Drugi czynnik miał podłoże w sytuacji wewnętrznej i wynikał z sukcesywnego słabnięcia pozycji królewskiej i narastającej tendencji do decentralizacji władzy w sfeudalizowanym społeczeństwie. Chrześcijaństwo miało więc stać się czynnikiem integrującym kraj, skupiającym społeczeństwo wokół osoby władcy i hamującym partykularne dążenia narcharów, spośród których część przejawiała wyraźne prosasanidzkie sympatie. Zamiarem Tyrydatesa było nadanie chrześcijaństwu funkcji religii państwowej, jedynej dozwolonej i obowiązującej wszystkich mieszkańców. Konsekwencją tego stał się zakaz wyznawania od tej pory innych kultów, połączony z systematycznym i zaciekłym zwalczaniem pogaństwa. Nowa religia traktowana więc była zgodnie z tradycją wyznaniową perską, w ten sam sposób jak mazdeizm przez Sasanidów, w przeciwieństwie do Rzymu, gdzie po r. 313, mimo preferencji chrześcijaństwa, wyznawanie wcześniejszych religii jeszcze do czasów Teodozjusza Wielkiego nie było zabronione²⁴.

Wspólne działania króla i św. Grzegorza Oświeciciela w pierwszej kolejności zmierzały do likwidacji dawnych sanktuariów²⁵. Świątynie gruntownie burzono, a należące doń ziemie i zgromadzone kosztowności przekazywano Kościołowi, tworząc w ten sposób podstawy materialne przyszłej organizacji kościelnej²⁶. Oprócz nich Grzegorz „we wszystkich miejscowościach w Armenii, w miastach, zamkach, wsiach wskazywał miejsca na dom Boga. Jednakże nie położył żadnych fundamentów, nie wznosił żadnego ołtarza [...], ponieważ nie był obdarzony godnością kapłańską. Otoczył jedynie miejsca wyznaczone murem i postawił tam znak krzyża” (Agathangelos 130). W początkowym okresie misji chrystianizacyjnej Grzegorz działał zatem jako osoba świecka, a działalności tej nie towarzyszyły żadne przedsięwzięcia budowlane. Sytuacja diametralnie zmieniła się po przyjęciu święceń kapłańskich i biskupich podczas synodu w Cezarei Kapadockiej w 314 lub 315 roku²⁷. Po powrocie

²³ Por. D. Próchniak, *Przedchrześcijańska sakralna architektura Armenii. Próba rekonstrukcji w świetle źródeł archeologicznych i przekazów literackich*, RH 32 (1983) z. 4, 36.

²⁴ Por. M. Simon, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa*, Warszawa 1979, tłum. E. Bąkowska, 224-228, 265-269.

²⁵ Potwierdza to wielokrotnie Agathangelos (129-134), który pisząc m.in. o zburzeniu pogańskich sanktuariów w Artaszat, Ani, Erez czy Thil, za każdym razem stwierdza, że z dawnej świątyni nie pozostały nawet fundamenty.

²⁶ Por. Próchniak, *Przedchrześcijańska sakralna architektura Armenii*, s. 33.

²⁷ Por. Stopka, dz. cyt., s. 28-29. Ustalenie dokładnej daty tego wydarzenia jest trudne z podobnych przyczyn, które towarzyszyły wskazaniu momentu oficjalnego przyjęcia chrześcijaństwa. Pewnych wskazówek dostarcza informacja przekazana przez Agathangelosa (139), który pisze, że konsekracji Grzegorza dokonał biskup Cezarei – Leoncjusz. Mécérian (dz. cyt., s. 39) datuje sprawowanie tego urzędu przez Leoncjusza na lata 314-325.

z Kapadocji Grzegorz został intronizowany w Asztiszat, miejscowości w regionie Taron, w południowo-zachodniej Armenii, pierwszej stolicy Kościoła armeńskiego²⁸.

W oparciu o źródła historyczne możemy sądzić, że jednymi z pierwszych poczynań Grzegorza była budowa świątyń. Według Agathangelosa (142) pierwsze budowle zostały wzniesione zaraz po przekroczeniu Eufratu, a więc na zachodnich rubieżach Armenii. Historyk nie wymienia nazwy miejscowości, informuje jedynie, że zburzono znajdujące się tam sanktuarium pogańskie i na jego miejscu wybudowano martyryon (*vkayaran*)²⁹, w którym złożono relikwie św. Jana Chrzciciela i św. Athonogena³⁰, biskupa Sebasty, zamęczonego w czasie prześladowań Dioklecjana, przywiezione przez Grzegorza z Cezarei³¹. Wzmianki o budowie kościołów i kaplic są w dziele Agathangelosa bardzo liczne. Chociaż nie pozwalają one na lokalizację wznoszonych obiektów, możemy sądzić, że powstawały one na terenie całego kraju. Historyk informuje, że „w Wielkiej Armenii [Grzegorz] wznosił kościoły we wszystkich prowincjach, miastach, osadach i wioskach (151)”. W proces tworzenia przyszłej struktury Kościoła armeńskiego aktywnie włączył się także Tyrydates, który „polecił, aby w całym jego królestwie przekazano każdemu kościołowi cztery pola na wsi i siedem domostw w miastach” (151). Tak więc już w najwcześniejszym okresie Kościół armeński zyskał rozległą bazę materialną, która w późniejszym okresie stała się jednym z elementów decydujących o silnej, a z czasem dominującej pozycji instytucji kościelnej w państwie.

²⁸ Na polecenie Leoncjusza intronizacji miał dokonać Piotr, biskup Sebaste, por. Stopka, dz. cyt., s. 29. W okresie przedchrześcijańskim Asztiszat był jednym z głównych ośrodków armeńskiego pogaństwa, zob. Próchniak, *Przedchrześcijańska sakralna architektura Armenii*, s. 33-34. W latach 70-tych IV wieku stolica Kościoła armeńskiego została przeniesiona do Waharszapatu – Eczmiadzynu (Tournebize, dz. cyt., kol. 294-295). Ta druga nazwa pojawia się w źródłach od V wieku i upamiętnia wizję objawioną św. Grzegorzowi Oświecicielowi, w której, według Agathangelosa (112-121), ukazał mu się Chrystus (*Eczmiadzyn* w języku armeńskim znaczy „Syn jednorodzony zstąpił”), por. D. Próchniak, *Eczmiadzyn w IV i V wieku. Z problematyki genezy chrześcijańskiej architektury Armenii*, RH 26 (1978) z. 4, 29-30. W 2 poł. V wieku stolica Kościoła armeńskiego została przeniesiona do Dwinu, por. niżej przypis 85.

²⁹ Por. Stopka, dz. cyt., s. 30.

³⁰ Por. J. Muyltermans, *Athènogène* (1), DHGE V 44-45.

³¹ Być może lokalizację tej budowli można łączyć z miejscem zwanym Innaglean (Dziewięć Źródeł), wymienioną przy opisie tych samych wydarzeń przez innego historyka armeńskiego – Zenobiusza z Głag (CHAMA I, s. 344).

Zenobiusz z Głag (X-XI w.) – historyk armeński podający się za współpracownika św. Grzegorza Oświeciciela. W swej *Historii Taraunu* opisuje wydarzenia z przełomu III i IV wieku. Kontynuatorem Zenobiusza – autorem dzieła o tym samym tytule – był Hovhannes (Jan) Mamikonian, podający się za pisarza VII-wiecznego, w rzeczywistości żyjący jednak znacznie później, por. Starowieyski, dz. cyt., kol. 242. W artykule wykorzystany został przekład francuski: Zénob de Glag, *Histoire de Daron*, trad. V. Langlois, CHAMA I, s. 334-355.

3. Dwa nurty w IV-wiecznym Kościele armeńskim. Nie mamy żadnych podstaw, by sądzić, że przed początkiem IV wieku powstała w Armenii zorganizowana struktura kościelna. Po konsekracji biskupiej św. Grzegorz Oświeciiciel stał się zatem nie tylko oficjalnym zwierzchnikiem Kościoła armeńskiego, ale także spoczął na nim obowiązek nadania tej instytucji podstawowych form organizacyjnych i prawnych. Przyjęcie święceń w Cezarei, poprzedzone wieloletnim pobylem św. Grzegorza w tym mieście, wskazują na znaczny udział wzorców kapadockich w procesie formowania Kościoła w Armenii. Potwierdzają to źródła historyczne. Jednak przed IV wiekiem chrześcijaństwo przenikało do Armenii również z północnej Mezopotamii i Syrii. Nurt ten po oficjalnym przyjęciu nowej religii nie zaniknął, a przekazy historyczne dowodzą, że w tworzeniu podstaw Kościoła armeńskiego odegrał rolę bardzo znaczącą.

a). Orientacja kapadocka. Jednym z ważniejszych zagadnień w relacjach między Kościołami armeńskim i kapadockim jest problem rzeczywistej zależności zwierzchników Kościoła armeńskiego od Cezarei. Przyjęcie przez św. Grzegorza sakry biskupiej z rąk Leoncjusza w Cezarei prowadzi do wniosku, że w początkowym okresie byli oni podporządkowani hierarchicznie metropolii kapadockiej. Potwierdzałoby to każdorazowe wyświęcanie, aż do początku lat 70-tych IV wieku, kolejnych następców św. Grzegorza przez głowę tamtejszego Kościoła.

Lektura źródeł i analiza wydarzeń historycznych rodzą jednak pytanie: czy rzeczywiście kapadocka konsekracja św. Grzegorza pociągnęła za sobą pełną zależność hierarchiczną? Wątpliwości rodzi bowiem m.in. fragment *Buzandaran Patmutiwnk* (III 17-18), w którym mowa o konsekracji trzech innych hierarchów armeńskich – Parena z Asztiszat (347-352), Nersesa Wielkiego (353-373) i Sahaka z Manazkertu (373-377). Wszyscy wyświęceni zostali w Cezarei, „tam, gdzie było w zwyczaju wyświęcanie patriarchów” (IV 4). To ostatnie stwierdzenie może sugerować, iż zwracanie się po święcenia do głowy Kościoła kapadockiego nie musiało być wcale wynikiem hierarchicznej podległości, lecz jedynie, jak to określa autor przekazu, „zwyczajem”, pochodną tradycji zapoczątkowanej przez św. Grzegorza. Za taką interpretacją przemawia też sposób, w jaki wybierano w Armenii zwierzchników Kościoła. W tym samym fragmencie dzieła (IV 4) znajduje się informacja, że Nerses Wielki wybrany został kolektywnie, przez króla Arszaka, biskupów i przedstawicieli wszystkich liczących się rodów arystokratycznych³². Autor potwierdza również, że w ten sposób dokonano elekcji wspomnianych wyżej Parena i Sahaka. Skoro zatem najwyższych hierarchów Kościoła armeńskiego wybierano niezależnie od metropolitów kapadockich, wydaje się prawdopodobne, że zwierzchność tych ostatnich miała postać w pewnym sensie formalną i ograni-

³² Na temat procedury wyboru zwierzchników Kościoła armeńskiego zob. Stopka, dz. cyt., s. 33-34.

czała się do konsekracji wybranego wcześniej w Armenii elekta, który zgodnie z tradycją sięgającą czasów św. Grzegorza Oświeciciela, udawał się w tym celu do Cezarei³³.

Nie możemy mieć natomiast wątpliwości, że w IV wieku Kościół armeński pozostawał w całkowitej jedności doktrynalnej z Kościołem powszechnym. Świadczy o tym obecność biskupów armeńskich na Soborze Nicejskim w 325 roku. Gelazy z Kyziku (V w.) w swojej *Historii Kościelnej* (II 28, 5) informuje, że na soborze tym „Leoncjusz z Cezarei przewodniczył Kościołom Kapadocji [...], Małej i Wielkiej Armenii”. Natomiast Agathangelos (169) pisze, że Aristakes, syn św. Grzegorza, „przybył z wieloma biskupami [armeńskimi] na wielki sobór do Nicei”, a potem „powrócił do Armenii [...] wraz z kanonami nicejskimi [...]”. Św. Grzegorz dodał kilka uzupełnień do tych kanonów”.

Dla IV stulecia jedność w wierze potwierdzają także inne przekazy źródłowe. Sokrates Scholastyk w swojej *Historii Kościoła* pisze, że w synodzie antiocheńskim zwołanym w 363 r. uczestniczył „Isakokis, biskup Armenii Wielkiej” i że podpisał on postanowienia synodalne potwierdzające *credo nicejskie*³⁴. Podobny wniosek wypływa z faktu podpisania przez Nersesa Wielkiego *Listu do Italów i Galów*, wystosowanego w 373 r. przez św. Bazylego i innych biskupów Wschodu³⁵.

O bliskości obu ośrodków świadczy także udział duchownych kapadockich w tworzeniu najwcześniejszych struktur Kościoła armeńskiego. Według Agathangelosa Grzegorz po otrzymaniu święceń kapłańskich w drodze powrotnej do Armenii zatrzymał się w Sebaste, „gdzie spotkał wielu mnichów, których namawiał, aby poszli razem z nim i zostali kapłanami w jego kraju; i poprowadził ich tam wielką liczbę” (140)³⁶. Z pewnością wobec braku miejscowego kleru między innymi duchowni kapadoccy byli pierwszymi pomocnikami św. Grzegorza przy ewangelizacji Armenii i tworzeniu organizacji kościelnej. Proces ten trwał ok. 50 lat, a końcowym jego akordem był synod biskupów armeńskich zwołany w 353 r. w Asztiszat przez Nersesa Wielkiego, bezpośrednio po jego konsekracji w Cezarei. Na synodzie tym wprowadzono w Kościele armeńskim szereg istotnych reform i nadano mu formy organizacyjne i prawne na wzór

³³ Za taką interpretacją przemawia pośrednio także *List do Terencjusza* (List 99) napisany w 372 r. przez metropolitę Cezarei Bazylego Wielkiego, w którym skarży się on, że nie mógł „ustanowić biskupów w Armenii”. W liście tym termin „Armenia” odnosi się do terenów leżących w obrębie *limes* Cesarstwa, a więc na zachodnim brzegu Eufratu, dla których głównym ośrodkiem była Satala. Skoro zatem działania św. Bazylego były ograniczone nawet w obrębie państwa rzymskiego, z tym większą rezerwą musimy traktować ich skuteczność poza *limes* Cesarstwa.

³⁴ Sokrates, HE III 25, PG 67, 453, tłum. S. Kazikowski: *Historia Kościoła*, Warszawa 1972, 279.

³⁵ Por. Basilius, *Epistola* 92, 1, tłum. W. Krzyżaniak: *Listy*, Warszawa 1972, 128.

³⁶ Użyty w cytowanym źródle termin „mnisi” jest adekwatny do czasu, w którym tekst ten został zredagowany. Jednakże dla początku IV wieku, czasu, w którym rozgrywały się opisywane wydarzenia, jest anachronizmem; por. Stopka, dz. cyt., s. 29.

Kościółu kapadockiego³⁷. Założono wówczas, oprócz dotychczas istniejących, nowe instytucje i ośrodki kościelne, zwłaszcza liczne klasztory. Podjęto także szereg postanowień o charakterze prawnym i społecznym³⁸.

b). Orientacja północnomezopotamsko-syryjska. Punktem wyjścia do prześledzenia tego nurtu w IV-wiecznym Kościele armeńskim stanowi fragment *Buzandaran Patmutiwnk* (III 4), w którym opisana została postać i działalność „świętego starca, wielkiego biskupa Daniela, ucznia wielkiego Grzegorza, mianowanego [przez Grzegorza] głównym zarządcą regionu Taron [...]. Daniel sprawował jurysdykcję kościelną w całym kraju, w czym był zwierzchnikiem

³⁷ W pracach synodalnych Nersesowi miało pomagać 12 biskupów. Trudno rozstrzygnąć, czy posiadali oni już pełnoprawny status biskupi z wyznaczonymi terytoriami, czy też byli jedynie chorepiskopami. W przeciwieństwie do Cesarstwa, gdzie struktura terytorialna Kościoła oparta była na podziale administracyjnym państwa, w Armenii podział na diecezje i metropolie nie istniał. Początkowo lokalnym gminom chrześcijańskim przewodzili chorepiskopi lub prezbiterzy, podlegający jednemu głównemu biskupowi, którego jurysdykcja obejmowała całe państwo. Po Soborze Nicejskim, wraz z powstawaniem biskupstw o wyznaczonym terytorium, zaczął być on tytułowany „arcykapłanem” lub „arcybiskupem”. Jego pozycję można porównać do statusu metropolity w Cesarstwie; por. Stopka, dz. cyt., s. 46-47. Przy wyznaczaniu obszaru poszczególnych biskupstw znalazła odbicie sfeudalizowana struktura społeczeństwa armeńskiego – biskupi byli desygnowani do poszczególnych regionów, domen wielkich rodów arystokratycznych, zob. Petrossian, dz. cyt., s. 12.

Mimo że proces ten rozpoczął się już w IV wieku, zdaniem M.K. Krikoriana (*Addendum zur Diözesan-Gliederung Armeniens im IV. Jh.*, w: *Die Christianisierung des Kaukasus*, dz. cyt., s. 95-98), wiarygodna identyfikacja biskupstw możliwa jest dopiero dla połowy V stulecia. Autor wymienia 18 biskupów, uczestników synodu w Artaszat w 449 roku, reprezentujących następujące regiony Armenii: Ayrarat, Taron, Manazkert, Bagrewand, Bznunik, Tayk (Tao), Basean, Turuberan, Mardastan, Mardoyali (Mardali), Siunik, Arcrunik, Rsztnunik, Mokk, Wanand, Amatunik, Anjewac'ik, Apahunik. Cytowany artykuł jest polemiką z hipotezą B. Harutyunyana (*Die Diözesan-Gliederung der armenischen Kirche im Zeitalter Gregors des Erleuchters*, w: *Die Christianisierung des Kaukasus*, s. 81-94), który dla tego okresu wymienia aż 30 biskupstw: Hark, Ostan, Tayk (Tao), Arszamunik, Mardali (Mardoyali), Arcrunik, Siunik, Rsztnunik, Mokk, Amatunik, Basean, Mamikonean, Bagrewand, Xorxorunik, Wanand, Apahunik, Arszarunik, Gnunik, Golt'an, Gardman, Ake, Baunik, Erutak, Asorik, Anjewac'ik, Pafunik, Mahnunik, Eli, Zarehawan, Miws Asorik. Krikorian uważa, że stan ten można odnieść najwcześniej do VI wieku. Na temat powstawania biskupstw w Armenii por. też: J. Markwart, *Die Entstehung der armenischer Bistümer. Kritische Untersuchung der armenischen Überlieferung*, hrsg von J. Messina, „Orientalia Christiana” 27 (1932) 142-236.

³⁸ Zakazano m. in. zawierania małżeństw między krewnymi pierwszego stopnia, zakazano wciąż żywych zwyczajów wywodzących się z tradycji pogańskiej (samookaleczenia związanego z optakiwaniem zmarłych, praktyk magicznych i innych), uchwalono wprowadzenie podatku, egzekwowanego w naturze we wsiach, a w pieniądzu w miastach, w celu utworzenia szeregu instytucji charytatywnych i społecznych (przytułków dla kalek, domów dla wdów i sierot, szpitali, zajazdów dla podróżnych); por. Atiya, dz. cyt., s. 278; N. Garsoïan, *Nerses le Grand, Basile de Cesarée et Eustathe de Sebaste*, REArm NS 17 (1983) 159-169. Inicjatywy synodalne musiały przynieść zamierzony efekt. Według *Buzandaran Patmutiwnk* (IV 4) „od tego czasu odnowione kościoły cieszyły się całkowitym spokojem [otaczał] je przepych i wspaniałość [...]. Liczba kapłanów rosła każdego dnia. Pomnożono liczbę kościołów w miastach i na pustkowiach. Można to również powiedzieć o mnichach”.

niezależnym. Oprócz tego sprawował nadzór, kontrolę i opiekę duszpasterską nad wszystkimi kościołami Wielkiej Armenii [...]. Syryjczyk z pochodzenia miał siedzibę w Taron, gdzie znajdował się [...] największy z kościołów Armenii, główna stolica, najbardziej honorowa”.

W przytoczonym fragmencie zwraca uwagę rozległość uprawnień Daniela zarówno pod względem zakresu władzy, jak również w sensie geograficznym. W hierarchii Kościoła armeńskiego jawi się on nam jako osoba druga po św. Grzegorz. Autor przekazu informuje również, że Daniel był z pochodzenia Syryjczykiem i że rezydował w Taron, a więc w Armenii południowo-zachodniej. Wiadomości te nabierają dodatkowego znaczenia, gdy skonfrontujemy je z innymi faktami i postaciami wymienionymi przez źródła, a odnoszącymi się do procesu tworzenia podstaw organizacyjnych Kościoła i powoływania pierwszych kapłanów i biskupów. Od Agathangelosa wiemy, że św. Grzegorz w czasie misji ewangelizacyjnej nie tylko niszczył sanktuaria pogańskie, ale także, niewątpliwie w celu jak najpełniejszego zerwania z dawnymi kultami, gromadził „dzieci [...] kapłanów pogańskich, wychował je i nauczał [...]. Wyświęcał na kapłanów tych, którzy na tę godność zasługiwali. Pierwszy nazywał się Agbianos i był kapłanem z tamtej strony Eufratu” (154)³⁹.

W cytowanym fragmencie zwraca uwagę określenie „z tamtej strony Eufratu”. Nie chodzi w nim o ziemie Armenii Małej – Melitene i Kommagene, położone na zachodnim brzegu rzeki. Znajdowały się one wówczas w granicach Cesarstwa Rzymskiego, nie mogły być więc objęte działalnością św. Grzegorza. Historyk miał raczej na myśli południowo-zachodnie tereny Wielkiej Armenii, rozciągające się na południe od Muratu, południowej odnogi górnego Eufratu, a więc wspomniany już wcześniej region Taron, na zachód od jeziora Wan. W *Buzandaran Patmutiwnk* Agbianos tytułowany jest arcybiskupem. Chosroes II najpierw powierzył mu misję mediacyjną w konflikcie między dwoma rodami arystokratycznymi, a potem „podarował zamek i miasto [należące do jednego z tych rodów], jak również [miasto] Manazkert wraz z okolicą i niewielkim regionem [...] rozciągającym się w kierunku brzegów Eufratu” (III 4). Wysoką pozycję Agbianosa podkreśla dodatkowo fakt, że po wygaśnięciu głównej linii rodowej św. Grzegorza Oświeciciela funkcja głowy Kościoła armeńskiego przeszła na krótko na potomków Agbianosa⁴⁰.

³⁹ Agbianos wywodził się z rodu kapłanów pogańskich, zob. Stopka, dz. cyt., s. 34.

⁴⁰ Według *Buzandaran Patmutiwnk* (III 17) pierwszym zwierzchnikiem Kościoła armeńskiego z rodu Agbianosa był Sahak. Po nim funkcję tę pełnili Zaven (377-381) i Aspurakes (381-386), wszyscy o przydomku „Manazkerdaci”, a więc pochodzący z Manazkerta, domeny подарowanej przez Chosroesa II Agbianosowi. Po śmierci Aspurakesa godność ta wraz z wyświęceniem Sahaka Wielkiego (387-439) powróciła do linii Grzegorza Oświeciciela: por. M. Ormanian, *L'Eglise arménienne*, Paris 1910, 15. Ciekawe spostrzeżenie w kwestii powierzania przez Arsakidów funkcji zwierzchników Kościoła potomkom Agbianosa przedstawił K. Stopka (dz. cyt., s. 44-45). Zdaniem autora, był to przejaw dążności do ograniczania pozycji ściśle związanej z Cezareą linii gregoriań-

Cechą wspólną Daniela i Agbianosa jest ścisły związek z regionem Taron w południowo-zachodniej Armenii, w którym znajdowało się miasto Asztiszat, ówczesna kościelna stolica państwa. Region Taron graniczył bezpośrednio z północną Mezopotamią, z Osroene i Adiabene, a więc z terenami, na których chrześcijaństwo pojawiło się bardzo wcześnie i gdzie przez długi czas zachowało zgodny ze swą syryjską genezą aramejski charakter⁴¹. Płynące stamtąd inspiracje musiały dotrzeć w pierwszej kolejności właśnie do Taronu i tutaj najgłębiej się zakorzenić. W tym kontekście wzmianka o syryjskim pochodzeniu Daniela nabiera szczególnego znaczenia⁴². Powierzenie mu tak istotnych funkcji wynikało z konieczności uwzględnienia silnej, od dawna istniejącej opcji mezopotamsko-syryjskiej i włączenia jej w strukturę powstającego właśnie Kościoła armeńskiego.

Do podobnych wniosków prowadzi analiza ówczesnej sytuacji językowej, której szczególną cechą był brak własnego alfabetu. Powszechnie używanym językiem mówionym był armeński. Jedynie arystokracja, co zrozumiałe w kontekście powiązań rodowych dworu i naczelników z kręgiem irańsko-partyjskim, posługiwała się, jak twierdzi A. Meillet, językiem irańskim. W „średnioirańskim”, do którego przeniknęły pewne elementy – „ideogramy” aramejskie, sporządzano oficjalnie dokumenty. Jednak jako język pisany znacznie częściej używany był aramejski⁴³. Tę złożoną sytuację językową dobrze ilustruje występujące w języku armeńskim słownictwo o charakterze religijnym. Na określenia terminów uniwersalnych, odnoszących się do różnych kultów używano słów o pochodzeniu irańskim. Wraz z rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa i pojawieniem się konieczności wprowadzenia nowych, specyficznych tylko dla tej religii terminów, zapożyczenia te występowały nadal, ale jednocześnie coraz częściej ich źródłem stał się język aramejski. Nie mogły bez wpływu pozostać także powiązania z Kapadocją, z czego wynika grecki rodowód niektórych określeń religijnych⁴⁴.

skiej na rzecz Albaniów (potomków Agbianosa) „bardziej elastycznych w sprawach dogmatów i bardziej wrażliwych na państwową rację stanu”.

⁴¹ Por. Daniélou – Marrou, dz. cyt., s. 154-155.

⁴² A. Khatchatrian, (*L'Architecture arménienne du IVe au VIe siècle*, Paris 1971, 14) uważa, że Syryjczykiem był również Agbianos. Brak jednak potwierdzenia źródłowego tej opinii.

⁴³ Por. A. Meillet, *Le mot „ekeleci”*, REArm 9 (1929) 132-136.

⁴⁴ Z języka staroirańskiego wywodzą się nazwy niektórych sanktuariów, pierwotnie pogańskich, później chrześcijańskich, jak – Bagaran, Bagavan, pochodzące od słowa *baga*, znaczącego „bóg”. Ten sam źródłosłów ma armeński termin *bagin* – „ohtarz”. W obu językach – irańskim i armeńskim występuje ten sam termin oznaczający „ofiary” – *yacht*. Imię królewskie Terdat (Tyrydates) powstało z dwóch słów: *Ter* (*Tir*) – imię bóstwa i *dat* czyli „dar”. Mihrdat (Mitrydates) możemy przetłumaczyć analogicznie jako „dar Mihra”, czyli Mitry, por. Próchniak, *Przedchrześcijańska sakralna architektura Armenii*, s. 36. Przyjęcie chrześcijaństwa nie przerwało procesu zapożyczania z języka irańskiego, np.: *avetaren* – „ewangelia”, *hrestag* – „anioł”, *margare* – „prorok” czy *vanq* – „klasztor”. Nazwa „katolikos” oznaczająca głowę kościoła armeńskiego

Przyjęcie chrześcijaństwa oznaczało zdecydowane zbliżenie z tradycją zachodnią, zarówno w wydaniu hellenistycznym, jak i syryjskim, oraz spowodowało z czasem osłabienie nurtu orientalnie-irańskiego. Wyraziło się to wzrostem popularności języków aramejskiego i greckiego. Agathangelos podaje, że potomkowie kapłanów pogańskich, których św. Grzegorz przygotowywał do funkcji kościelnych, zostali „podzieleni na dwie grupy, jedną – mówiących po syryjsku, drugą po grecku” (152). Dualizm ten nie zaniknął, mimo zacieśniania powiązań z Cezareą. Po synodzie w Asztiszat (353 r.), mimo przyjętych wówczas zasad organizacyjnych Kościoła armeńskiego, opartych na wzorcach kapadockich, nadal tworzone, o czym wiemy z *Buzandaran Patmutiwnk*, „we wszystkich prowincjach Armenii [...] szkoły dla języka greckiego i syryjskiego” (IV 4). W ten sam sposób, jako odbicie współlistnienia obu wspomnianych nurtów, interpretować trzeba inny fragment tegoż przekazu, w którym mowa o ożywionej działalności w 2 poł. IV wieku dwóch mnichów anachoretów „Szaghity – Syryjczyka z pochodzenia [...] i drugiego pochodzenia greckiego, [który] nazywał się Epifanisz [...]. Byli oni uczniami wielkiego, świętego Daniela” (V 25)⁴⁵.

Sytuacja w IV-wiecznym chrześcijaństwie armeńskim była zatem konsekwencją stanu rzeczy, jaki istniał przed oficjalną christianizacją. Dwa kierunki, z których nowa religia przenikała w trzech pierwszych wiekach – z zachodu przez Melitene i z południa przez Osroene – znalazły odbicie w dwóch zasadniczych nurtach w IV stuleciu – kapadockim i północnomezopotamsko-syryjskim⁴⁶. Trudno rozstrzygnąć, czy któryś z nich odegrał rolę absolutnie wiodącą. Związki św. Grzegorza Oświeciciela i następców z jego linii z Cezareą bardziej eksponują nurt kapadocki. Wydaje się jednak, że niemniej istotne znaczenie miał także nurt północnomezopotamsko-syryjski, mniej widoczny, jednakże bliższy rodzimej tradycji armeńskiej, a przez to głębiej w niej zakorzeniony⁴⁷. Powiązania z Kapadocją doszły do głosu głównie na centralnych terenach Armenii, na Wyżynie Ararackiej i na północ od niej, a więc w domenach Arsakidów. Obszary na południe od Muratu, a więc Armenia południowo-zachodnia z regionem Taron, zachowały pewną odrębność, wynikającą tak z oddalenia geograficznego, jak i z dominacji na tym terytorium powiązań z sąsiednią północną Mezopotamią, a więc z tradycją aramejską.

pochodzi oczywiście z greki. Termin *sarkavag* – „diakon” czy *vardapet* – „archimandryta” wywodzą się z języka irańskiego, natomiast *qahanaj* – „kapłan” i *abelai* – „kapłan żonaty” mają źródło słów aramejski, por. Grousset, dz. cyt., s. 125-126. Słowa greckie, jak stwierdził Meillet (dz. cyt., s. 133-134), rzadko jednak były przejmowane przez język armeński w sposób bezpośredni. Na ogół ulegały przekształceniom, np. armeński termin *ekeleci* pochodzący od greckiego „ekklesia” i oznaczający kościół w znaczeniu zgromadzenia wiernych.

⁴⁵ Na temat charakteru ówczesnego szkolnictwa w Armenii zob. Stopka, dz. cyt., s. 39-40.

⁴⁶ Por. Próchniak, *Początki Kościoła armeńskiego*, art. cyt., s. 37-38.

⁴⁷ Na temat powiązań chrześcijaństwa armeńskiego z Syrią zob. Stopka, dz. cyt., s. 39-43.

4. Dziedziczność funkcji zwierzchników Kościoła armeńskiego. Św. Grzegorz Oświeciciel pełnił funkcję głowy Kościoła armeńskiego do końca życia. Zmarł w 325 roku, po powrocie biskupów armeńskich z Soboru Nicejskiego⁴⁸. Następcami św. Grzegorza zostali kolejno dwaj jego synowie, najpierw młodszy Aristakes w latach 325-333, a po nim Wyrtańes (333-341)⁴⁹. W ten sposób wytworzyła się w Kościele armeńskim zasada dziedziczności, która przetrwała z krótkimi przerwami do 439 roku. Zmarły wówczas ostatni przedstawiciel rodu św. Grzegorza, Sahak Wielki (387-439), wprowadził celibat, obowiązujący odąd i przestrzegany przez następców⁵⁰. Do tego czasu działały w Armenii dwie dynastie – królewskich Arsakidów i potomków św. Grzegorza. Okres zgodnej współpracy między oboma rodami trwał do śmierci króla Chosroesa II (ok. 338 r.). Potem nastąpił etap narastającej rywalizacji, przeradzającej się okresowo w otwarte, często krwawe konflikty, których jedną z przyczyn była słabnąca władza Arsakidów i coraz silniejsza pozycja Kościoła.

5. Konflikt władców armeńskich z Kościołem. Jednym z pierwszych przejawów konfliktu stało się zamordowanie ok. 347 r. z polecenia Tigranesa VII biskupa Husika⁵¹. Na uwagę zasługuje problem sukcesji po Husiku. Najpierw zwierzchnikiem Kościoła armeńskiego został Paren z Asztiszat, po nim Nerses Wielki, a następnie Sahak z Manazkertu. Szczególnego znaczenia nabiera powierzenie tej godności ostatniemu z wymienionych hierarchów. Jeżeli bowiem Paren – krewny Husika, i Nerses – wnuk Husika, byli spadkobiercami domu św. Grzegorza Oświeciciela, to Sahak był pierwszym spoza tej linii. Autor *Buzandaran Patmutiwnk* (III 17) informuje, że wywodził się on z rodu Agbianosa. I chociaż niebawem kierownictwo nad Kościołem armeńskim powróciło w osobie Sahaka Wielkiego, syna Nersesa Wielkiego, do linii gregoriańskiej, to jednak krótki pontyfikat Sahaka z Manazkertu zapoczątkował proces zmierzający do zerwania z tradycją dziedziczenia tej funkcji przez potomków św. Grzegorza.

⁴⁸ Por. Grousset, dz. cyt., s. 125. K. Stopka (dz. cyt., s. 31) podaje, że Grzegorz zmarł ok. 328 roku. Ostatnie lata życia spędził jako pustelnik w górach Sepuh, pochowany został w Tordan nad górnym Eufratem, por. Mécérian, dz. cyt., s. 42; M. Thierry, *Le Mont Sepuh. Étude archéologique*, REArm NS 21 (1988-1989) 385-449.

⁴⁹ Oprócz wymienionych, potomkami św. Grzegorza byli: Husik (341-347), syn Wyrtańesa, pochodzący z bocznej linii Paren z Asztiszat, Nerses Wielki, wnuk Husika (353-373, z przerwą w latach 359-363) i jego syn Sahak Wielki (387-439, z przerwą 428 – 432); Mécérian, dz. cyt., s. 42-44.

⁵⁰ Tournebize, dz. cyt., kol. 301.

⁵¹ Relację o śmierci Husika zob. w: *Buzandaran Patmutiwnk* (III 12) i u Mojżesza z Chorenu (III 14). Mojżesz z Chorenu – historyk armeński (VIII/IX w.), autor *Historii Armenii*, opisującej dzieje Armenii od legendarnych początków do ok. 440 r., por. Starowieyski, dz. cyt., s. 155-156. W artykule wykorzystany został przekład francuski: Moïse de Khorene, *Histoire de l'Arménie*, trad. V. Langlois, CHAMA II, s. 53-175.

Konflikt między dworem a hierarchią kościelną, nabrał ostrości za panowania dwóch następców Tigranesa, Arszaka II (350-368) i Papa (369-374). Na cały niemal okres przypadł długi pontyfikat jednego z najwybitniejszych hierarchów armeńskich, Nersesa Wielkiego⁵². Przyczyną konfliktu były niewątpliwe reformy podjęte przez Nersesa na synodzie w Asztiszat w 353 r. i konsekwentne wcielanie ich w życie. Arszakowi udało się nawet doprowadzić do kilkuletniej (359-363) detronizacji Nersesa. Antagonizm osiągnął kulminację za panowania Papa. Po kilkuletnim koniunkturalnym, bo pomocnym w odzyskaniu tronu, współdziałaniu z Nersesem, władca ten doprowadził w 373 r. do śmierci arcybiskupa. Dążył także do pozbawienia Kościoła podstaw materialnych, co wyraziło się konfiskatą znacznej części dóbr przekazanych Kościołowi jeszcze przez Tyrydatesa III⁵³.

Najistotniejsze jednak skutki pociągnęła za sobą sprawa sukcesji po Nersesie. Pap podjął kolejną, tym razem udaną próbę zerwania z tradycją dziedziczenia zwierzchnictwa nad Kościołem armeńskim w obrębie linii gregoriańskiej. Odtąd, także po śmierci króla, przez kilkanaście lat godność tę piastowali potomkowie Agbinosa – Sahak z Manazkertu, Zawen i Aspurake⁵⁴.

6. Zerwanie z tradycją wyświęcania zwierzchników Kościoła armeńskiego w Cezarei. Okoliczności towarzyszące elekcji Parena i Sahaka z Manazkertu wskazują, że ówczesni władcy zmierzali do nadania polityce względem Kościoła znacznie szerszego, pozaarmeńskiego wymiaru. Z *Buzandaran Patmutiwnk* (III 16) dowiadujemy się o nieudanych próbach nakłonienia Parena z Asztiszat do zerwania z tradycją kapadockiej konsekracji zwierzchników Kościoła armeńskiego. Presji Papa, dążącego do podporządkowania Kościoła władzy państwowej i przekształcenia go w instytucję o charakterze narodowym, uległ natomiast Sahak z Manazkertu, który jako pierwszy z pełniących tę funkcję hierarchów nie był konsekrowany w Cezarei.

Wydarzenia te wywołały sprzeciw metropolii kapadockiej. Bazyli Wielki nie uznał elekcji Sahaka (*Buzandaran Patmutiwnk* V 29), nie zyskały też prawie żadnej aprobaty ze strony biskupów armeńskich⁵⁵. Mimo to nowo powstała sytuacja okazała się trwała. Po konsekrację w Cezarei nie zwracali się już Zawen i Aspurakes, a także ich następca Sahak Wielki. Istnieją podstawy, by sądzić, że rozluźnienie związków z Kapadocją było w tym czasie nie tylko jednym z priorytetów polityki królewskiej, ale stawało się też powolnym dążeniem zwierzchników Kościoła. Jeśli bowiem wybór Sahaka z Manazkertu został narzucony przez Papa, to możliwości oporu dwóch jego następców,

⁵² Por. Grousset, dz. cyt., s. 134-152.

⁵³ Por. *Buzandaran Patmutiwnk* V 36.

⁵⁴ Por. Grousset, dz. cyt., s. 148-149.

⁵⁵ Elekcję Sahaka poparli jedynie dwaj biskupi: z Korduene i Aghtzig, a więc z regionów, które po pokoju Jowiana znalazły się pod perskim panowaniem, por. Tournebize, dz. cyt., kol. 297.

wobec wyraźnego osłabienia władzy królewskiej, była znacznie większe. Decyzje Zawena i Aspurakesa trudno także wytłumaczyć ich pochodzeniem z rodu Agbianosa, gdyż konsekracji w Cezarei zaniechał także Sahak Wielki⁵⁶, a więc przedstawiciel linii gregoriańskiej. Możemy przypuszczać, że na decyzję Sahaka Wielkiego wpłynęły wydarzenia z początku jego pontyfikatu. Po traktacie w Akilisenie wszelkie poczynania Kościoła uzależnione były od stopnia tolerancji ze strony władców sasanidzkich. Podejmowane przez nich próby wyeliminowania, a przynajmniej znacznego ograniczenia chrześcijaństwa, nie należały do rzadkości, zwłaszcza że napotykały na przychyłność części rodów arystokratycznych. Władcy perscy każdorazowo ingerowali w sprawy wyboru głowy Kościoła. W ten sposób powrót do tradycji konsekracji głowy Kościoła w Cezarei stał się bardzo utrudniony. Pomijając aspekt religijny zwyczaj ten z pewnością w ocenach Persów nie mógł być odbierany inaczej niż jako rzymska ingerencja w wewnętrzne sprawy ich państwa. W tej sytuacji, nawet jeśli intencje Sahaka Wielkiego zmierzały do odnowienia dawnych powiązań z Kapadocją, zarówno on jak i jego następcy musieli z tego zrezygnować. Najpilniejszym zadaniem stała się konsolidacja wewnętrzna i obrona przed zagrożeniem ze strony mazdeizmu. Natomiast związki między oboma Kościołami coraz bardziej ograniczały się do jedności doktrynalnej.

II. OD UTRATY NIEPODLEGŁOŚCI DO ZERWANIA DOKTRYNALNEGO Z KOŚCIOŁEM ORTODOKSYJNYM (387-506)

Utrata niepodległości państwowej i jednocześnie rozluźnienie związków z metropolią w Cezarei Kapadockiej wytworzyły zupełnie nową sytuację. Po znalezieniu się niemal całego terytorium kraju w granicach państwa Sasanidów głównym problemem stało się ułożenie stosunków z Persją. Charakter tych stosunków determinowały dwa czynniki – obrona religii chrześcijańskiej przed mazdeizmem oraz walka o zachowanie odrębności narodowej.

1. Tło historyczne. Bezpośrednim skutkiem utraty niepodległości stała się detronizacja panujących w Armenii od ponad 300 lat Arsakidów. W części rzymskiej nastąpiło to w 389 roku, w którym zmarł ostatni z królów narodowych Arsak III. Odtąd władzę nad tą częścią Armenii sprawował rzymski namiestnik *magister militum per Armeniam*. W Persarmenii monarchia przetrwała do 428 roku. Wówczas król perski Bahram V zdeponował Artaszesa IV i zastąpił go perskim zarządcą zwanym *marzbanem*⁵⁷.

⁵⁶ Atiya, dz. cyt., s. 278.

⁵⁷ W latach 387-428 władza Arsakidów w Persarmenii miała charakter coraz bardziej nominalny. Każdorazowy elekt musiał uzyskać akceptację dworu perskiego, na którego decyzje

Celem Sasanidów stała się maksymalna integracja ziemi armeńskich z imperium perskim oraz asymilacja ludności. Decydującymi przeszkodami w realizacji tych zamiarów były głęboko zakorzenione poczucie odrębności narodowej Ormian, a przede wszystkim ich przywiązanie do religii chrześcijańskiej. Dla władców sasanidzkich było też oczywiste, że efekty ich polityki zależeć będą od postawy dwóch głównych sił wewnątrzarmeńskich – wielkich rodów arystokratycznych i Kościoła. Celem poczynań perskich stały się zatem osłabienie i zneutralizowanie nachararów oraz likwidacja Kościoła. Miał temu służyć pozostawiony w szczątkowej formie urząd *hazarapeta*, zwierzchnika nachararów i pośrednika między wielkimi rodami feudalnymi, a skupiającym realną władzę – *marzbanem*. W przeciwieństwie do *marzbana*, którą to funkcję powierzano każdorazowo wysokiemu dostojnikowi perskiemu, urząd *hazarapeta* sprawować miał Ormianin. Pozornie podkreślało to pozycję nachararów i tworzyło namiastkę pewnej autonomii ziemi armeńskich, w rzeczywistości jednak obliczone było na podsycanie antagonizmów między armeńskimi feudalami. Innym sposobem były wielokrotnie podejmowane próby przeciągnięcia przez Persję na swoją stronę tych nachararów, którzy wykazywali prosasamidzkie nastawienie.

Widomą oznaką przejścia na stronę perską było przyjęcie mazdeizmu. Tylko nieliczni możnowładcy zdecydowali się na ten krok, jedni z przekonania, co prowadziło do ich całkowitej iranizacji, inni koniunkturalnie, porzucając chrześcijaństwo lub powracając doń zależnie od okoliczności⁵⁸. Zdecydowana większość, na czele z głównym wówczas rodem arystokratycznym Mamikonianami, pozostała konsekwentnie antyperska. Zwraca przy tym uwagę charakter

w znacznym stopniu wpływała postawa armeńskich rodów możnowładczych. Koniunkturalne zabiegi nachararów doprowadziły najpierw do wyboru, a potem detronizacji Chosroesa III (386-392), którego zastąpił jego brat Wramszapuh (392-414). Po śmierci tego ostatniego na kilka miesięcy na tron powrócił Chosroes III (414-415). Po nim Jezdegird I mianował królem swego syna Szapura (415-421), którego panowanie przerwało po raz pierwszy ciągłość dynastyczną na tronie armeńskim. Po jego śmierci i dwuletnim okresie bezkrólewia spowodowanym destabilizacją w Persji, Arsakidzi po raz ostatni powrócili do władzy, a ostatnim królem Armenii z tego rodu był Artaszes IV (423-428); por. Grousset, dz. cyt., s. 167-171 i 178-184.

⁵⁸ Przykładem może być Wasak ze Sjunii, pełniący najpierw funkcję *hazarapeta* (438-442), a potem nawet *marzbana* (442-451). Koniunkturalność jego działania nie doprowadziła jednak do żadnych korzystnych dla Armenii rozwiązań. Przez współczesnych mu historyków, Łazarza z Parp (30-33) i Elisze (4, s. 212-215) wielokrotnie oceniony został jednoznacznie jako zdrajca. Z chwilą, w której przestał być użyteczny dla Sasanidów, został zamordowany z rozkazu Jezdegirda II; por. Grousset, dz. cyt., s. 209-210.

Elisze (Elizeusz) Wardapet – teolog i historyk armeński z VI lub VII wieku, autor *Historii Wardana i wojny armeńskiej*, toczącej się w latach 449-451, zob. Starowieyski, dz. cyt., kol. 62-63.

W artykule wykorzystany został przekład francuski: Elisée Vartabed, *Histoire de Vartan et de la guerre des arméniens*, trad. V. Langlois, CHAMA II, s. 178-251.

Łazarz z Parp – historyk armeński (ok. 400/445-ok. 500) autor *Historii Armenii* opisującej okres 387-485, zob. Starowieyski, dz. cyt., kol. 143-144. W artykule wykorzystany został przekład francuski: Lazare de Pharbe, *Histoire de l'Arménie*, trad. P.S. Ghésarian, CHAMA II, s. 254-368.

ówczesnego patriotyzmu armeńskiego. Postawę możnowładców cechował całkowity brak zainteresowania obroną, a potem restauracją dynastii narodowej, elementu najpełniej wyrażającego ciągłość historyczną i łączność terytorialną wszystkich ziem armeńskich jako państwa. Wprawdzie osadzenie na tronie Arteszesa IV nastąpiło z inicjatywy feudałów, ci jednak niebawem przyczynili się również w oparciu o fałszywe oskarżenia do jego detronizacji⁵⁹. Nachararowie szybko pogodzili się z detronizacją Arsakidów i nawet w najbardziej sprzyjających chwilach, po spektakularnych sukcesach militarnych, nie podjęli żadnych praktycznie starań, zmierzających do przywrócenia dynastii narodowej⁶⁰. Porzucenie idei rodzimej dynastii nie oznaczało jednak rezygnacji z zachowania własnej, armeńskiej odrębności narodowej, co uwidoczniło się w trakcie długotrwałego konfliktu zbrojnego z Persją. Po kilkudziesięcioletnim okresie względnej tolerancji Jezdegard II wydał w 449 r. edykt zapowiadający eliminację chrześcijaństwa w Armenii. Sasanidzi, zachęceni łatwą likwidacją dynastii Arsakidów, i w tym wypadku nie spodziewali się oporu, licząc głównie na przychylność nachararów. Po perskiej stronie opowiedziała się tradycyjnie niewielka część możnowładców. Zdecydowana większość wraz z całą hierarchią kościelną przyjęła na synodzie w Artaszat jednoznaczną decyzję o obronie religii chrześcijańskiej⁶¹. Efektem takiej postawy mogła być jedynie wojna, która punkt kulminacyjny osiągnęła w 451 r. w bitwie pod Avarair, zakończonej totalną klęską Ormian⁶². Nachararowie podjęli walkę mimo dys-

⁵⁹ Wydarzenia te opisuje Łazarz z Parp (13-15). Przytacza m. in. apel, z jakim nachararowie mieli zwrócić się do władcy perskiego: „Czy potrzebny nam jest król? Niech rządzi nami książe perski przez pewien czas; niech wie o poddaństwie lub nieposłuszeństwie każdego z nas i niech sporządza raporty dla króla (królów)” (14).

⁶⁰ Sukcesy militarne Ormian w ostatnim 15-leciu V wieku oraz głęboki kryzys w Persji spowodowały, że Walasz i Kawadh musieli złagodzić politykę względem Armenii i przystać na szeroką autonomię. Ówczesny faktyczny władca Armenii, Wahan Mamikonian, nic jednak nie uczynił, aby wykorzystać sprzyjające okoliczności do przywrócenia dynastii narodowej. Można spekulować nad szansami takiego zamierzenia, niemniej wydaje się, że było ono w jakimś stopniu realne. Świadczą o tym warunki postawione Walaszowi w zamian za poparcie w staraniach o tron perski. Wahan nie ograniczył się do zapewnienia autonomii ziemiom armeńskim, zgody na tytuł *marzbana* dla siebie, zwrotu nachararom skonfiskowanych dóbr oraz zagwarantowania tolerancji dla religii chrześcijańskiej. Wysunął żądanie dużo śmielsze, wręcz prowokacyjne – zażądał zgody na zakaz wyznawania mazdeizmu w Armenii. Warunki te zostały przyjęte, a nawet respektowane przez ok. 30 lat, por. Grousset, dz. cyt., s. 226-230. Starania o przywrócenie dynastii narodowej nie musiały być zatem z góry skazane na niepowodzenie.

⁶¹ Łazarz z Parp oprócz dokładnej listy biskupów, którzy na zaproszenie Howsepa z Holocim (440-454) przybyli do Artaszat, podaje także spis nachararów uczestniczących w zgromadzeniu. Informacje te można uznać za wiarygodne. W odniesieniu do przedstawicieli Kościoła potwierdza je historyk Elisze (2). Natomiast w wypadku nachararów imiona tych, którzy byli obecni w Artaszat odnajdujemy u Łazarza (29, 30, 36) i w innych miejscach jego relacji, przy opisach działań wojennych i na „listach poległych” w głównych bitwach.

⁶² Opis bitwy podają Łazarz z Parp (34) i Elisze (5-6); por. też Grouseet, dz. cyt., s. 194-206; Stopka, dz. cyt., s. 54-55.

proporcji sił, ryzyka śmierci, konfiskaty dóbr rodowych, i osamotnienia na arenie międzynarodowej⁶³. Dowiedli tym samym, że wiara chrześcijańska, jest dla nich wartością absolutnie nadrzędną, wyrazem tożsamości narodowej, a jej obrona przejawem najwyższego patriotyzmu⁶⁴.

Mimo przegranej pod Avarair działania wojenne toczyły się jeszcze przez ponad 30 lat, aż do 484 roku⁶⁵. Przerwał je najazd Hunów na Persję i śmierć Peroza, co doprowadziło do wewnętrznej destabilizacji państwa Sasanidów i zmusiło następcę Peroza – Valsza do wycofania wojsk i szukania kompromisu w stosunkach z Armenią. Warunki postawione przez Wahana Mamikoniana, przywódcę ruchu oporu, miały dwa cele – uzyskanie autonomii ziem armeńskich i zapewnienie tolerancji dla religii chrześcijańskiej. Żądania Ormian zostały przyjęte na mocy pokoju zawartego w 485 r. w Nvarsak⁶⁶. W ten sposób, mimo przynależności do Persji, terytorium Armenii stało się praktycznie niezależną enklawą, podzieloną między poszczególne rody arystokratyczne. Elementem jednoczącym ziemie armeńskie i świadczącym o ich odrębności względem państwa perskiego był Kościół i religia chrześcijańska.

Wydarzenia kończące omawiany okres rozegrały się w 506 roku, w którym na synodzie w Dwinie odrzucono postanowienia Soboru Chalcedońskiego, co równało się zerwaniu doktrynalnemu z Kościołem ortodoksyjnym.

2. Nowe zadania Kościoła armeńskiego po utracie niepodległości. Z chwilą utraty niepodległości państwowej, zwłaszcza po detronizacji Arsakidów, pole

⁶³ Zarówno Elisze (3, s. 206-207) jak i dwukrotnie Łazarz z Parp (29,36) przekazali informacje o bezskutecznych zabiegach o pomoc zbrojną ze strony Cesarstwa. Na przeszkodzie stanęła śmierć Teodozjusza II (450 r.) oraz zagrożenie ze strony Attyli, a w związku z tym niechęć do angażowania się w wojnę na dwóch frontach; zob. też C. L. Sanspeur, *La neutralité de Byzance face à l'insurrection arménienne contre la Perse (450)*, REArm NS 16 (1982) 151-153.

⁶⁴ B.L. Zekiyian trafnie zwrócił uwagę na *topos*: ojczyzna = niepodległość = wiara, zakorzenie w pismach wszystkich historyków armeńskich, a przede wszystkim u Łazarza z Parp, por. *L'Armenia tra Bisanzio e l'Iran di Sasanidi e momenti della fondazione dell'ideologia dell'Armenia cristiana (secc. V-VII)*, w: *Crossroad of Cultures. Studies in liturgy and patristics in honour of Gabriele Winkler*, red. H.J. Feulner – E. Velkovska – R.F. Taft, Orientalia Christiana Analecta 260, Roma 2000, 731-732.

⁶⁵ Po 30-letnim okresie walk partyzanckich, w 481 r. Ormianie, zachęceni osłabieniem Persji, zdecydowali się na podjęcie otwartej konfrontacji zbrojnej. W roku następnym doszło do trzech bitew – dwóch zwycięskich, pod Akori i Nereszapat, oraz przegranej pod Akeszga. Żadna nie przyniosła znacznego efektu militarnego. Oba zwycięskie starcia okazały się natomiast poważnymi sukcesami o charakterze ideowym i doprowadziły do dalszej konsolidacji narodu w antyperskim oporze. Nie przekreśliła tego nawet porażka pod Akeszga. Na temat walk w okresie 449-484 por. Grousset, dz. cyt., s. 202-207, 215-124.

⁶⁶ Por. Zekiyian, dz. cyt., s. 731. Valasz gwarantował powszechną amnestię dla uczestników walk niepodległościowych, zwrot skonfiskowanych dóbr oraz podległość naczelników bezpośrednio władcy perskiemu. Ten ostatni warunek skutecznie eliminował z armeńskiej sceny politycznej *marzbana*, którego urząd stracił odąd praktycznie znaczenie, por. Grousset, dz. cyt., s. 227-228.

działania Kościoła armeńskiego uległo znacznemu rozszerzeniu. Oprócz religijnych pojawiły się przed nim zadania o charakterze narodowym i politycznym. Wobec zagrożenia ze strony mazdeizmu na pierwszy plan wysunęła się walka w obronie chrześcijaństwa. Upadek rodzimej dynastii spowodował, że tożsamość narodowa całego społeczeństwa coraz silniej zaczęła być utożsamiana z Kościołem. Jeszcze innym zadaniem Kościoła stała się konieczność ustosunkowania się do V-wiecznych sporów doktrynalnych, co pociągnęło za sobą problem łączności z innymi ośrodkami kościelnymi, działającymi na terenie Cesarstwa.

a). Opracowanie alfabetu armeńskiego. Na przełomie IV i V wieku najpilniejszym zadaniem stało się opracowanie alfabetu armeńskiego. Inicjatorami przedsięwzięcia byli arcybiskup Sahak Wielki i jeden z ostatnich Arsakidów – Wramszapuh. Do tego momentu Kościół armeński posługiwał się księgami w językach greckim i syryjskim. Po zajęciu Armenii Persowie coraz energiczniej przeciwstawiali się używaniu greki, uznawanej za wyraz zbyt bliskich kontaktów z wrogiem im Cesarstwem. Dopuszczali jedynie, z powodów, o których piszemy niżej, księgi w języku syryjskim, który jednak nie był zrozumiany dla zdecydowanej większości ludności armeńskiej⁶⁷. W kancelarii królewskiej coraz powszechniej stosowany był język perski, co groziło nasileniem iranizacji.

Opracowania alfabetu dokonał w latach 392-405 duchowny armeński Mesrop Masztoc, późniejszy zwierzchnik Kościoła armeńskiego w latach 439-441, przy udziale biskupa syryjskiego Daniela i Rufina, mnicha z Samosaty⁶⁸. Stworzyli oni, w oparciu o alfabety grecki i syryjski, pismo doskonale dostosowane do potrzeb i struktury języka armeńskiego i z małymi wyjątkami stosowane do dnia dzisiejszego⁶⁹.

Wkrótce powołany przez Mesropa zespół mnichów przystąpił do tłumaczenia na armeński Pisma świętego. Najpierw przetłumaczona została syryjska

⁶⁷ Łazarz z Parp informuje: „Obrzędy kościelne i studia religijne prowadzone były w języku syryjskim, tak w kościołach, jak i w klasztorach armeńskich. W ten sposób ludzie w kraju tak rozległym nie mogli niczego zrozumieć, ani wynieść korzyści z tych nauk, jeśli nie znali syryjskiego” (XX).

⁶⁸ Prace nad alfabetem opisał Koriun (6-10), uczeń i biograf Mesropa Masztoca. Koriun – pisarz armeński (ok. 390 – ok. 447), autor *Żywotu Masztoca*, por. Starowieyski, dz. cyt., kol. 137-138. W artykule wykorzystano przekład niemiecki: Koriun, *Beschreibung des Leben und Sterbens des hl. Lehrers Mesrop*, übersetzt. S. Weber, BKV² 57, München 1927.

⁶⁹ Alfabet ten składał się z 36 liter – 29 na oznaczenie spółgłosek przejętych z aramejskiego i 7 znaków samogłosek z greki. Z greckiego zaczerpnięto też metodę tworzenia sylab i zasadę pisania od strony lewej do prawej. W końcu XII w. do alfabetu Mesropa dodano jeszcze dwa znaki. Szerzej na ten temat: Grousset, dz. cyt., s. 171-174. Mesrop ułożył także alfabet dla Iberów i Albanów kaukaskich, jednak ten ostatni nie przyjął się, por. Stopka, dz. cyt., s. 50-51; zob. też B.L. Zekijan, *Die Christianisierung und die Alphabetisierung Armeniens als Vorbilder kulturellen Inkarnation, besonders im subkaukasischen Gebiet*, w: *Die Christianisierung des Kaukasus*, s. 189-198.

Peszitta, której tekst zrewidowano następnie w oparciu o *Septuagintę*. Dokonano translacji pism patrystycznych (m.in. Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu, Cyryla Jerozolimskiego, Jana Chryzostoma) i historycznych (*Kroniki* i *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei), a także kanonów soborów w Nicei, Efezie oraz poprzedzających je synodów, do których Sahak Wielki i Mesrop dodali liczne komentarze. Z czasem, od 2 poł. V wieku, do dzieł o charakterze chrześcijańskim dołączono liczne przekłady pism antycznych autorów pogańskich, gramatyków, retorów, filozofów, m. in. Platona, Arystotelesa, Filona Aleksandryjskiego, a także tekstów o charakterze geograficznym, matematycznym, medycznym⁷⁰.

b). Powstanie liturgii armeńskiej i literatury narodowej. Mesrop Masztoć prowadził także prace nad liturgią Kościoła armeńskiego⁷¹. Wykorzystując tłumaczenia różnych tekstów liturgicznych, m. in. anafory Bazylego Wielkiego, Jana Chryzostoma i Jakuba, uporządkował dotychczas stosowane formy obrzędów kościelnych i stworzył podstawy pod ich dalszy rozwój. Pod koniec V wieku kontynuatorem Mesropa w pracach liturgicznych był jego uczeń arcybiskup Jan Mandakuni (478-490)⁷². Opracowany wówczas ryt, nazywany liturgią św. Grzegorza Oświeciciela, stosowany jest w Kościele armeńskim do dnia dzisiejszego. Wprowadzenie liturgii w języku narodowym bardzo ożywiło Kościół armeński, jak to zauważa Łazarz z Parp: „ceremonie religijne nabrały wówczas nowego blasku” (XI).

Wraz z pojawieniem się alfabetu zaczęła rozwijać się także literatura narodowa⁷³. Sam Mesrop był autorem pieśni pokutnych i homilii. Około połowy V wieku powstało najwcześniejsze dzieło historyczne w języku armeńskim *Historia* Agathangelosa⁷⁴, a z czasem przekazy „Faustusa Bizantyńskiego”, Łazarza z Parp, Elisze Wardapeta, Sebeosa (VII w.), Leoncjusza Wardapeta (VIII w.)

⁷⁰ Por. Starowieyski, dz. cyt., kol. 24-25; Stopka, dz. cyt., s. 50-55; C. Mercier, *L'école hellénistique dans la littérature arménienne*, REArm NS 13 (1978-1979) 59-62.

⁷¹ Liturgia armeńska należy do obrządków greckich. Wywodzi się od syro-antiocheńskiego rytu św. Jakuba. Po zerwaniu doktrynalnym Kościoła armeńskiego z Konstantynopolem, liturgia armeńska rozwijała się samodzielnie, co stało się przyczyną powstania zewnętrznych różnic w stosunku do rytu bizantyńskiego. Na temat liturgii armeńskiej por.: Atiya, dz. cyt., s. 293; H. Paprocki, *Wstęp do: Św. Jan Chryzostom, Wybór pism*, PSP 13, Warszawa 1974, 11; tenże, *Wstęp do: Wieczera Mistyczna*, Warszawa 1988, 23-29; *Liturgia*, SWP 558.

⁷² Wiadomość tę przekazał w *Dziejach powszechnych* XI-wieczny historyk armeński Stephanos Taroneci (z Taronu), znany też pod imieniem Asokhik. Pisze on m. in., że Jan Mandakuni ułożył „rytuał chrztu, święceń diakonalnych, kapłańskich i biskupich, ceremoniał poświęcania kościołów i pełny ryt mszalny” (II 2) cyt. za: Grousset, s. 230. Identyczne informacje znalazły się w *Historii Armenii* (I 35) XII-wiecznego pisarza Kirakosa Gandzakeci (z Gandzaku).

⁷³ Por. przede wszystkim: Starowieyski, dz. cyt., kol. 23-29 i *passim*; J. Szymusiak, *Armenia*, II: *Literatura chrześcijańska*, EK I 931-932; B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologia*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, 469-472.

⁷⁴ Por. D. Próchniak, „*Historia Armenii*” Agathangelosa jako źródło do poznania chrześcijańskich dziejów Armenii, *VoxP* 3 (1983) z. 4, 160-185.

i Mojżesza z Chorenu⁷⁵. Pojawiły się pierwsze prace o charakterze biograficzno-hagiograficznym – *Żywot Masztoca* autorstwa Koriuna. Uczeń i współpracownik Masztoca – Eznik z Kolb w traktacie teologicznym *O Bogu* podjął polemikę z poganami, filozofią grecką, mazdeizmem i gnostykami⁷⁶. Jan Mandakuni, a w VII wieku katolikos Komitas (610/611-628) tworzyli liczne homilie i hymny kościelne⁷⁷. Literatura armeńska, nie obciążona własnym dziedzictwem pogańskim, stała się odtąd nowym elementem kultury narodowej, w istotnej mierze decydującym o jej wyraznie chrześcijańskim charakterze⁷⁸.

Opracowanie alfabetu i zapoczątkowanie piśmiennictwa w języku armeńskim przyniosło rezultaty zgodne z ówczesnymi zadaniami Kościoła – doprowadziło do jeszcze większej konsolidacji narodowej i wzmocnienia poczucia odrębności względem Persji. Wywołały jednak również efekt, który trudno uznać za w pełni zamierzony. Eliminowanie języka greckiego z piśmiennictwa armeńskiego, zwłaszcza religijnego, doprowadziło do dalszego osłabienia kontaktów ze światem bizantyńskim oraz tamtejszymi ośrodkami kościelnymi⁷⁹.

3. Kościół armeński wobec V-wiecznych sporów dogmatycznych. Skomplikowana sytuacja wewnętrzna w Armenii, konieczność obrony chrześcijaństwa i utrudnienia w kontaktach ze światem zachodnim spowodowały, że Kościół armeński przez cały V wiek nie włączył się aktywnie w wydarzenia związane ze sporami chrystologicznymi, toczonymi w tym czasie na terenie Cesarstwa. Nie był też w pełni zorientowany w dekretach kolejnych soborów, a interpretacja postanowień soborowych rodziła u duchownych armeńskich częste niejasności i kontrowersje⁸⁰.

Przedstawiciele kościoła armeńskiego nie brali udziału w obradach Soboru Efeskiego, co wykorzystali zwolennicy obu skrajnych stronnictw soborowych. Zarówno nestorianie, propagujący wśród Ormian pisma Teodora z Mopsuestii i Diodora z Tarsu, jak ich przeciwnicy starali się pozyskać Kościół armeński dla

⁷⁵ Na temat historiografii armeńskiej zob. J.P. Mahé, *Entre Moïse et Mahomet: réflexions sur l'historiographie arménienne*, REArm NS 23 (1992) 121-153.

⁷⁶ Eznik z Kolb, biskup i teolog armeński (ok. 390-ok. 455). W starszej literaturze jego traktat teologiczny, którego poprawny tytuł brzmi *O Bogu* występuje pt. *Przeciw sektom*; por. Starowieyski, dz. cyt., kol. 69-70; K. Saniecki, EK IV 1484-1485.

⁷⁷ Por. Grousset, dz. cyt., s. 175-176; Altaner – Stüber, dz. cyt., s. 471; Starowieyski, dz. cyt., kol. 129-130; H. Wójtowicz, *Jan Mandakuni, ormiański Ojciec Kościoła*, „Studia Sandomierskie” 2 (1981) 440-453 (+ przekład IV i XXIV homilii); zob. niżej (479-488) jego przekład homilii V.

⁷⁸ Szerzej na ten temat zob. Stopka, dz. cyt., s. 50-51.

⁷⁹ M.in. dlatego arcybiskup Cezarei nie zaakceptował tłumaczeń armeńskich. Uznali je natomiast Teodozjusz II i patriarcha Attyk, od których Sahak Wielki otrzymał ponadto zgodę na utworzenie szkół armeńskich, por. Tournebize, dz. cyt., kol. 300-301.

⁸⁰ Na temat stanowiska Kościoła armeńskiego do sporów chrystologicznych zob. m. in.: G. Winkler, *An obscure chapter in armenian Church history (428-439)*, REArm NS 19 (1985) 85-179; Stopka, dz. cyt., s. 52-54.

swich przekonani. Dla wyjaśnienia kontrowersji Sahak Wielki wystosował list do patriarchy Proklosa. W 435 r. na synodzie w Asztiszat przyjęto *Tomus ad Armenios* patriarchy Proklosa i uznano dogmat o „Theotokos” oraz inne postanowienia efeskie, czym potwierdzono jedność doktrynalną z Konstantynopolem⁸¹. Dowodzą tego także uchwały synodu zwołanego w 444 r. przez Howsepa z Holocim (444-452) w Szahapiwan, potępiające w ślad za wcześniejszymi uchwałami Soboru Efeskiego herezję mesalianą⁸². Rozbieżności doktrynalne między obu Kościołami pojawiły się dopiero po Soborze Chalcedońskim (451 r.), a ich podstawą stała się interpretacja postanowień soborowych przez Kościół armeński.

Nie możemy bezspornie stwierdzić, czy w soborze tym uczestniczyli przedstawiciele Kościoła z terenu Persarmenii⁸³. Jeżeli nawet jacyś tamtejsi biskupi wzięli udział w obradach, po powrocie do kraju zastali sytuację, która całkowicie wykluczała możliwość ustosunkowania się miejscowej hierarchii do dyskusyjnych problemów. Tocząca się wojna, przegrana bitwa pod Avarair, uwięzienie, a potem zamordowanie przez Persów w 452 r. katolikosy Howsepa i innych duchownych wymusiło odłożenie wszelkich dyskusji doktrynalnych na czas późniejszy. Nie podjęli ich dwaj następcy Howsepa, Melite (452-456) i Mojżesz z Manazkertu (456-461), obaj wybrani pod perskim naciskiem, a ze względu na swe syryjskie pochodzenie wykazujący niechęć do Kościoła greckiego⁸⁴. Stosowna chwila nadeszła dopiero po 484 roku, wraz z zakończeniem działań wojennych i poczynieniem przez Sasanidów wyraźnych ustępstw politycznych i religijnych.

4. Synod w Dwinie i zerwanie unii doktrynalnej z Konstantynopolem. Dla ustosunkowania się do postanowień Soboru Chalcedońskiego arcybiskup Bagen z Othmus (490-515) zwołał w 506 r. synod do Dwinu, nowej stolicy Kościoła armeńskiego⁸⁵. Podobnie jak w wypadku Soboru Efeskiego trudno jedno-

⁸¹ Por. *Epistula Sahak patriarchae Armenorum ad Proclum*, w: A. Vardanian, *Ein Briefwechsel zwischen Proklos und Sahak*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 27 (1913) 415-441 (tekst armeński i przekład niemiecki); *Procli Tomus ad Armenios*, PG 65, 856-873 lub ACO IV 2, 187-195; *Epistula episcoporum et presbyterorum Magnae Armeniae ad Proclum* (po syryjsku), w: P. Bedjan, *Le livre d'Héraclide de Demas*, Paris 1910, 594-596; Tournebize, dz. cyt., kol. 301; na temat synodu zob. M. van Esbroeck, *Y a-t-il un concile d'Asištān en 436-436?*, REArm NS 27 (1998-2000) 393-398.

⁸² Por. Mécérian, dz. cyt., s. 54.

⁸³ Por. Atiya, dz. cyt., s. 280. W soborze uczestniczyli natomiast biskupi z terenów armeńskich pozostających w granicach Cesarstwa; zob. Stopka, dz. cyt., s. 58.

⁸⁴ Grousset, dz. cyt., s. 211-212; O stosunku do Chalcedonu ze strony armeńskiej por. K. Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, New York 1975²; ze strony katolickiej po. V. Inglisian, *Chalcedon und die Armenische Kirche*, w: A. Grillmeier – H. Bacht, *Das Konzil von Chalcedon*, Bd. 2, Würzburg 1979⁵, 361-417.

⁸⁵ R. Grousset (dz. cyt., s. 230) i F. Tournebize (dz. cyt., kol. 294-295) uważają, że przeniesienia stolicy kościelnej z Waharszapatu-Eczmiadzynu do Dwinu dokonał Jan Mandakuni w 484 roku. Natomiast A. Khatchatrian (dz. cyt., s. 54) oraz A. Kalantarian (A. Калантарян, *Двин*, Ереван

znacznie stwierdzić, w jakim stopniu hierarchowie Kościoła w Persarmenii byli zorientowani w przebiegu sporów i rzeczywistej istocie postanowień chalcedońskich⁸⁶. Postawę duchowieństwa armeńskiego charakteryzowała zdecydowana wrogość do nestorianizmu, który w 484 r. na synodzie w Bet-Lapat w Chuzystanie został przyjęty jako oficjalna doktryna Kościoła wschodniosyryjskiego, działającego na terenie państwa Sasanidów. W 2. poł. V wieku nestorianizm zyskał nawet rangę drugiej, po mazdeizmie, religii w Persji, co w zamyśle władców sasanidzkich miało stanowić przeciwwagę dla ortodoksyjnego Kościoła greckiego⁸⁷. Persowie, zmuszeni przez okoliczności do tolerancji chrześcijaństwa na terenach armeńskich wchodzących w skład ich państwa, starali się przynajmniej narzucić tamtejszemu Kościołowi doktrynę nestoriańską, by w ten sposób ujednoczyć go z Kościołem wschodniosyryjskim, który wcześniej udało się całkowicie sobie podporządkować⁸⁸. Dlatego też Ormianie wszelkie przejawy nestorianizmu interpretowali jednoznacznie jako perską ingerencję i zagrożenie dopiero co wywalczonej autonomii i tolerancji religijnej⁸⁹.

Kościół armeński, źle poinformowany w kwestii unii hipostatycznej, uznał, że postanowienia Soboru Chalcedońskiego dzielą naturę Chrystusa, sformułowane więc zostały w duchu nestoriańskim. Wobec niedokładności w tłumaczeniu na język armeński takich wyrażeń, jak „natura”, „osoba” czy „unia”, biskupi armeńscy odczytali sens nestoriański także w *Tomusie* papieża Leona do patriarchy Flawiana. Pewne wątpliwości wzbudził nawet *Henotikon* Zenona, który potępiał wprawdzie zarówno Eutychesa, jak i Nestoriusza, jednak o Chalcedonie prawie nie wspominał⁹⁰. Jeśli w przyszłości Kościół armeński powoływał się na tą formułę dogmatyczną, interpretował ją z pozycji monofizycznych⁹¹.

1988, 29) łączą to wydarzenie z 452 r. i arcybiskupem Gytem z Arahez. Na temat stolicy kościelnej w Dwinie zob. D. Próchniak, *Artašat i Dwin – dwie stolice antycznej i wczesnochrześcijańskiej Armenii w: Sympozyj Kazimierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, pod red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowskiej i D. Próchniaka, II, Lublin 2001, 130-139.

⁸⁶ Por. Stopka, dz. cyt., s. 58, 60.

⁸⁷ Por. Atiya, dz. cyt., s. 218. Po nieudanych próbach wykorzenienia chrześcijaństwa z terenu państwa perskiego, Sasanidzi, podobnie jak w wypadku Armenii, zdecydowali się na ograniczoną tolerancję. Porozumienie zawarte zostało w 410 r. na synodzie w Seleucji-Ktezyfonie, na którym przyjęto nicejskie wyznanie wiary i ustalono podstawy organizacyjne. Zwierzchnik Kościoła wschodniosyryjskiego nosił odąd tytuł katolikosa. Przy jego wyborze konieczna była zgoda władcy perskiego; por. Daniélou – Marrou, dz. cyt., s. 275-277; N.W. Pigulewska, *Kultura syryjska we wczesnym średniowieczu*, tłum. Cz. Mazur, Warszawa 1989, 227-228.

⁸⁸ Por. Grousset, dz. cyt., s. 234-235.

⁸⁹ Łazarz z Parp (15) i Mojżesz z Chorenu (III 64) piszą o wyraźnej niechęci Ormian do kapłanów syryjskich, także do narzuconych przez Sasanidów dwóch arcybiskupów pochodzenia syryjskiego – Melite z Manazkertu (454) i Mojżesza z Manazkertu (456-461), mimo że nie byli oni nestorianami.

⁹⁰ Na temat sporów chryzologicznych w V wieku por.: Daniélou – Marrou, dz. cyt., s. 257-274; J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988, 232-255.

Na synodach w Waharszapacie (491 r.) i w Dwinie (506 r.) *credo* chaldeońskie zostało zatem odrzucone⁹². Tym samym Kościół armeński znalazł się w obozie monofizyckim. Nie był to jednak monofizytyzm w klasycznym rozumieniu tego pojęcia. Trafnie określili ówczesną postawę Kościoła armeńskiego M. Ormanian, pisząc, że o ile synod w Dwinie jednoznacznie odciął się od Chalcedonu i potępił wszelkie rzeczywiste, a nawet domniemane przejawy nestorianizmu, to jednak nie wypowiedział się w równie zdecydowany sposób za monofizytyzmem w wydaniu Eutychesa czy Sewera⁹³. Monofizytyzm armeński nie może być więc uznany za bezpośredni efekt V-wiecznych sporów doktrynalnych, w których Ormianie praktycznie nie uczestniczyli, lecz jedynie za ich rezultat wtórny, mający w dodatku swoje źródła w większym stopniu w złożonej sytuacji politycznej, niż w rzeczywistych kontrowersjach teologicznych. Mimo to sytuacja zaistniała po roku 506 okazała się trwała. I chociaż w początkach VI wieku podjęte zostały próby zjednoczenia doktrynalnego z Konstantynopolem, zakończyły się one niepowodzeniem, a Kościół armeński nigdy już nie wrócił do jedności z ortodoksją bizantyjską.

III. OD ZERWANIA DOKTRYNALNEGO Z KOŚCIOŁEM ORTODOKSYJNYM DO SYNODU W MANAZKERT (506-726)

1. Tło historyczne. Ostatni 150-letni okres epoki wczesnochrześcijańskiej wypełniły długotrwałe wojny między Cesarstwem Rzymskim a Persją, prowadzone najczęściej na ziemiach armeńskich. Mimo to granica ustalona w 387 r. zachowała swój bieg do 591 roku. Do tego czasu w Persarmenii nie nastąpiły istotne zmiany. Zerwanie doktrynalne z Konstantynopolem satysfakcjonowało Sasanidów, czego konsekwencją była tolerancyjna polityka względem chrześcijaństwa. Jedyna próba wprowadzenia mazdeizmu, podjęta przez *marzbanda* Armenii Surena, pochodzącego z perskiego rodu arystokratycznego, miała miejsce w końcu lat 60-tych VI wieku⁹⁴. Zagrożenie chrześcijaństwa doprowadziło do wybuchu kolejnego powstania, któremu tradycyjnie przewodził przedstawiciel Mamikonianów – Wardan II i katolikos Jan II Gabeghian (557-564).

⁹¹ Por. Stopka, dz. cyt., s. 62; B. Talatinian, *Il monofisitismo della Chiesa Armena*, Gerusalemme 1980.

⁹² W obu synodach oprócz biskupów armeńskich uczestniczyli także i przyjęli podjęte postanowienia przedstawiciele Kościołów Iberii (wschodniej Gruzji) i Albanii Kaukaskiej, por. Tournebize, dz. cyt., kol. 303-304; Stopka, dz. cyt., s. 60-62.

⁹³ Por. Ormanian, dz. cyt., s. 28; Daniélou – Marrou, dz. cyt., s. 277-278.

⁹⁴ Zachętą do jej podjęcia stał się konflikt między nachararami – Manuelem Mamikonianem i Wahanem ze Sjuniku. Ród Wahana, którego domeną była południowo-wschodnie część Armenii Wielkiej, już wcześniej wielokrotnie wykazywał sympatie prosasanidzkie. Zatarg z przewodzącymi obozowi patriotycznemu Mamikonianami rozbijał koalicję antyperską i mógł rokować powodzenie zamiarom Surena; por. Grousset, dz. cyt., s. 243-245.

Mimo przejściowego zajęcia i zniszczenia przez Persów Dwinu, kilkuletnie walki partyzanckie zakończyły się zwycięstwem Ormian pod Khamamakh w Taronie.

W tym czasie na ziemiach armeńskich podległych Cesarstwu rozegrały się wydarzenia o skutkach dużo istotniejszych. Oprócz nowego podziału administracyjnego⁹⁵ Justynian Wielki przekształcił te tereny w jedną z prowincji Cesarstwa i wprowadził tam systematyczną i konsekwentną politykę dearmentacji. Wszelkie funkcje państwowe powierzane były urzędnikom rzymskim z pominięciem miejscowych rodów arystokratycznych. Nieliczne próby oporu ze strony naczelników kończyły się konfiskatą ich posiadłości. Po raz pierwszy miały wówczas miejsce, także zakrojone na szeroką skalę, przesiedlenia ludności armeńskiej, głównie do Tracji⁹⁶, i osadzanie na jej miejscu kolonów z Mezji i jeńców wojennych. Celem tej polityki było maksymalne zintegrowanie tych terenów ze strukturami państwowymi Cesarstwa, a przez to przekreślenie dążeń miejscowych feudałów do scalenia wszystkich etnicznych ziem armeńskich, co równało się przyłączeniu ich do państwa Sasanidów. Politykę przesiedleń kontynuował Justyn II, który przeniósł na Cypr ok. 10 tys. Ormian, głównie z Arzanene.

Nowy podział ziem armeńskich między Persję a Cesarstwo nastąpił w 591 roku. Granica przesunięta została zdecydowanie ku wschodowi i biegła teraz przez teren Wyżyny Ararackiej od jeziora Sewan na północy, wzdłuż rzeki Razdan, aż do jej ujścia do Araksu. Następnie przekraczała masyw Araratu i ciągnęła się ku południu do północno-wschodnich brzegów jeziora Wan. W obrębie Cesarstwa znalazło się 2/3 dotychczasowego terytorium Persarmenii. Dwin, stolica kraju, pozostał w części sasanidzkiej⁹⁷.

Mimo początkowych nadziei zmiana przynależności ziem armeńskich, poza ich kolejnym, nowym podziałem administracyjnym⁹⁸, przyniosła w zasadzie jeden tylko skutek – dalsze nasilenie deportacji ludności na tereny europej-

⁹⁵ W nowym podziale administracyjnym termin *Armenia Prima* odnosił się do wschodnich terenów prowincji Pont z miastami Satala, Nicopolis, Trebizonda aż do Theodosiopolis (dzisiejszy Erzerum). *Armenia Secunda* obejmowała wschodnią część prowincji Kapadocja z miastami Sebas-te, Komana i Zela. Była to więc dotychczasowa *Armenia Prima* (por. wyżej: przypis 2). Dotychczasowa *Armenia Secunda*, czyli Melitene, została przemianowana na *Armenia Tertia*. Z ziem na wschodnim brzegu Eufratu (Sophene, Arzanene) utworzono prowincję *Armenia Quarta*; por. Grousset, dz. cyt., s. 239.

⁹⁶ Na temat przesiedleń Ormian na tereny bałkańskie por. D. Próchniak, *Kolonie armeńskie i ich wpływ na sztukę krajów bałkańskich w średniowieczu*, w: *Balkanica Posnaniensia*, IV, Poznań 1989, 223-256.

⁹⁷ Zmiana ta była wynikiem kontraktu politycznego zawartego między Maurycjuszem a Chosroesem II Parwezem, synem Horomizda IV, zamordowanego w czasie walk wewnętrznych w Persji. Chosroes w zamian za pomoc w odzyskaniu tronu obiecał wycofanie się nie tylko ze znacznej części Persarmenii, ale również z części Gruzji i północnej Mezopotamii, aż do Nisibis, por. Grousset, dz. cyt., s. 249.

⁹⁸ Tereny Persarmenii przejęte przez Maurycjusza podzielono na dwie części – Armenię Wewnętrzną: od Theodosiopolis do Karsu i Armenię Dolną: od Karsu do jeziora Sewan, por. Grousset, dz. cyt., s. 253.

skie, gdzie wcielano ją do oddziałów kawalerii broniących dunajskiego odcinka granic⁹⁹. W konsekwencji doszło do szeregu zbrojnych wystąpień Ormian przeciwko Cesarstwu, co umiejętnie wykorzystała Persja, pretendująca do miana reprezentanta interesów armeńskich. Jednocześnie nastąpił wyraźny zwrot w postawie nachararów, którzy coraz bardziej zaczęli oscylować ku Sasanidom. Zbliżenie możnowładców armeńskich z odwiecznym wrogiem jest w pewnej mierze zrozumiałe. W scentralizowanej i autorytarnej strukturze Cesarstwa Bizantyńskiego nie było dla nich miejsca, natomiast doskonale pasowali do feudalnego porządku panującego w państwie perskim, którego zwierzchność lojalnie uznawali, jeśli tylko nie zagrażało to autonomii ich domen rodowych i wierze chrześcijańskiej.

Po śmierci Maurycjusza, w wyniku kolejnej wojny rzymsko-perskiej, Sasanidzi opanowali większość terenów Azji Mniejszej. W latach 608-609 odzyskali nie tylko Persarmenię, ale także pozostałe ziemie armeńskie, podległe przed 591 r. Cesarstwu. Sytuacja odwróciła się po roku 610, wraz z objęciem tronu przez Herakliusza. Jego pierwsza wyprawa odwetowa doprowadziła do odzyskania Armenii Wielkiej, która stała się w następnych latach bazą wypadową dla działań skierowanych w stronę Międzyrzecza. Losy wojny przesądziła totalna klęska Persów pod Niniwą w 627 roku. Pokój zawarty w 629 r. przywracał w sprawach armeńskich *status quo* z 591 roku. Jak pisze Sebeos (XXIX) – „granice zostały wytyczone tak, jak postanowili Chosroes i Maurycjusz”¹⁰⁰.

Ten stan rzeczy nie zmienił się do momentu inwazji arabskiej. Arabowie opanowali Armenię w latach 639-654. Zaciekle opór Ormian pod wodzą Teodora Rsztni trwał do ok. 645 roku, w którym najeźdźcy ostatecznie zdobyli Dwin, opanowali Wyżynę Araracką i przyległe regiony¹⁰¹. Potem przez kilka lat prowadzone były jeszcze coraz bardziej wygasające walki partyzanckie, zakończone zawarciem porozumienia. Ormianie uznali zwierzchnictwo arabskie na tych samych zasadach, na jakich respektowali wcześniej podległość Sasanidom. Poszczególne księstwa – domeny nachararów otrzymały gwarancję niezależności. W miejsce perskiego *marzbana* pojawił się *ostikan*, zarządca rezydujący w Dwinie. Został nim mianowany Teodor Rsztni. Główne rody feudalne zachowały swe armie, głównie kawalerię, które miały współdziałać z wojskami arabskimi. Zastrzeżono jednak, że oddziały armeńskie, nie będą występowały przeciw Bizancjum. Zagwarantowana też została tolerancja religijna¹⁰².

⁹⁹ Szerzej na temat deportacji Ormian por.: P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lisboa 1963, 16-19; G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tłum. H. Evert – Kappesowa, Warszawa 1967, 88-89.

¹⁰⁰ Por. Grousset, s. 276. Sebeos (Euzebiusz) – biskup i historyk armeński (VII w.); Starowieyski, dz. cyt., kol. 199-200. W artykule wykorzystano przekład francuski: Sebéos, *Histoire de'Héraclius*, trad. F. Macler, Paris 1904.

¹⁰¹ Por. H. Manandean, *Les invasions arabes en Arménie*, „Byzantion” 18 (1948) 163nn.

¹⁰² Por. S. Der Nersessian, *Between West and East. Armenia and its divided history*, w: *The*

W 2 poł. VII wieku Bizancjum jeszcze kilkakrotnie podejmowało próby odzyskanie pozycji w Armenii, usiłując przy okazji zbrojnych interwencji uporządkować także sprawy wyznaniowe¹⁰³. Jednak klęski militarne i wewnętrzny kryzys dynastyczny w Cesarstwie¹⁰⁴ spowodowały, że od ostatniego dziesięciolecia VII wieku ta względna równowaga sił zaczęła ustępować rosnącej coraz bardziej dominacji Arabów, trwającej aż do odrodzenia królestwa Armenii w poł. IX wieku.

2. Kościół armeński w latach 506-726. Przez całe prawie VI stulecie Kościół armeński pozostawał w oderwaniu doktrynalnym w stosunku do Kościoła ortodoksyjnego. Postanowienia podjęte w Dwinie w 506 r. zostały potwierdzone na dwóch kolejnych synodach w tym mieście, w 524 i w 554 lub 555 roku¹⁰⁵. Szczególną rolę odegrały uchwały drugiego z wymienionych synodów, zwołanego przez katolikosa Nersesa II z Asztarak. Pod wpływem propagandy monofizycznej, wysłanników Juliana z Halikarnasu¹⁰⁶, Nerses II i biskupi armeńscy zaaprobowali teorię aftartodoketyzmu i jeszcze bardziej wzmocnili swą postawą antychalcedońską¹⁰⁷. Potępili i ekskomunikowali nestorian, „przeklętych w ich ciele i duszy”. Sobór Chalcedoński określili jako splamiony nestorianizmem¹⁰⁸. Jedną z oznak definitywnego zerwania z Konstantynopolem stało się również wprowadzenie własnego kalendarza i przyjęcie początku rachuby lat ery armeńskiej na rok 552¹⁰⁹. Temu też miało służyć oficjalne przyjęcie przez arcybiskupa Nersesa tytułu katolikosa¹¹⁰.

Dark Ages. The Making of European civilization, red. D. Talbot Rice, London 1965, 76; Pasdermadjian, dz. cyt., s. 142-143.

¹⁰³ Taki cel miały m. in. poczynania Konstansa II w 653 r. i Justyniana II w 688/689 roku, por. Stopka, dz. cyt., 80-81.

¹⁰⁴ Ciągłe zmagania z Arabami, zwłaszcza klęska w bitwie pod Sebastopolis (691 r.), najazdy Bułgarów, oblężenia Konstantynopola, walki o tron i początek sporów ikonoklastycznych, por. Ostrogorski, dz. cyt., s. 145-154; R. Browning, *Cesarstwo Bizantyńskie*, Warszawa 1997, 59-65.

¹⁰⁵ W starszej literaturze (np. P. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, I, Paris 1951, s. 211) synod ten datowany jest na r. 552. Jednakże z powodu absencji biskupów nie odbył się wówczas i doszedł do skutku dopiero w r. 554 (Starowieyski, dz. cyt., s. 18*) lub w 555 r. (Stopka, dz. cyt., s. 66).

¹⁰⁶ Julian z Halikarnasu (V/VI w.) był przedstawicielem skrajnego monofizytyzmu, autorem teorii *aftartodoketyzmu*, rozważającej problem zniszczalności ludzkiego ciała Chrystusa. Jego oponentem był Sewer z Antiochii (zm. 538 r.); zob.: *Julian z Halikarnasu*, SWP 233; *Sewer z Antiochii*, tamże, s. 355-356; *Sewer z Antiochii*, w: Starowieyski, dz. cyt., kol. 201-204; B. Pylak, *Aftartodokeci*, EK I 164.

¹⁰⁷ Por. Stopka, dz. cyt., s. 64-65.

¹⁰⁸ Por. Tournebize, dz. cyt., kol. 303.

¹⁰⁹ Por. Grousset, dz. cyt., s. 236-237; J.P. Mahé, *Kościół armeński w latach 611-1066*, w: *Historia chrześcijaństwa. Religia, kultura, polityka*, t. 4: *Biskupi, mnisi i cesarze 610-1054*, red. J.-M. Mayer – Ch.L. Pietri – A. Vauchez – M. Venard, Warszawa 1999, s. 397, 383-445. Szerzej na temat kalendarza zob. Stopka, dz. cyt., s. 68.

¹¹⁰ W dokumentach tytuł ten pojawił się po raz pierwszy w 506 roku w liście synodu biskupów armeńskich do chrześcijan w Persji; zob. Stopka, dz. cyt., s. 69.

Istotne zmiany w dziejach Kościoła armeńskiego nastąpiły w czasie panowania Maurycjusza (582-602), zwłaszcza po roku 590. Jak podaje Sebeos (XX) Maurycjusz „rozkazał głosić doktrynę chalcedońską we wszystkich kościołach Armenii”. Decyzje miały zapaść na synodzie w Karin-Teodozjopolis, który cesarz polecił zwołać w 591 roku. Reakcją Ormian, zwłaszcza większości duchowieństwa, był zdecydowany sprzeciw. Katolikos Mojżesz II z Egward (574-604), rezydujący w Dwinie, a więc po stronie perskiej, nie przybył na synod, w związku z czym cesarz mianował antykatolikosą Jana III z Bagaran (592-615), z siedzibą w Awan, na terytorium rzymskim. Tym samym doszło do schizmy, którą trwała do śmierci Jana¹¹¹. Schizma wygasła w drugim dziesięcioleciu VII wieku, wraz z odzyskaniem Persarmenii przez Chosroesa II Parweza i objęciem urzędu katolikosą przez Abrahama I z Aghpat (607- 615). Za jego następcy Komitasa (615-628)¹¹² Kościół armeński przeszedł okres wzmocnienia organizacyjnego i wzrostu duchowości. Jednak ten krótki zdawałoby się rozłam pozostawił istotne następstwa. Nie wszyscy biskupi armeńscy powrócili do obozu antychalcedońskiego, część z nich wyemigrowała na teren Cesarstwa lub na ziemię podległe Iberii¹¹³.

Problemy pojawiły się na początku lat 30-tych, po ponownym zajęciu większości ziem armeńskich przez Herakliusza. Według Sebeosa (XXIX) wyraźnym żądaniem cesarza było, aby wszędzie pod panowaniem bizantyńskim wyznawano ortodoksję. Katolikos Ezer (630-641), w obawie przed nową schizmą, uległ presji i przystał na unię z Konstantynopolem. Na synodzie w Theodosiopolis w 631 roku¹¹⁴, na który cesarz przybył osobiście, przyjęto nowy symbol wiary oparty na doktrynie „monoenergizmu”¹¹⁵, noszącej pewne znamiona kompromisu, obliczonego na pozyskanie Ormian. Zdecydowanie potępiono nestorianizm, ale jednocześnie pominięto całkowitym milczeniem, jako najbardziej drażliwe, wszelkie wzmianki o Chalcedonie¹¹⁶. Wprowadzono jednocześnie szereg zmian w liturgii w celu dostosowania jej do obrządku bizantyńskiego¹¹⁷. Ducho-

¹¹¹ Por. Mahé, *Kościół armeński w latach 611-1066*, s. 387-388.

¹¹² Por. Starowieyski, dz. cyt., kol. 129-130.

¹¹³ W tym czasie, w 608 lub 609 roku, do obozu chalcedońskiego powrócił Kościół Iberii, a w latach 30-tych VII wieku także Kościół Albanii kaukaskiej, zob. Daniélou – Marrou, dz. cyt., s. 278; Grousset, dz. cyt., s. 267-268; B.L. Zekiyian, *La rupture entre l'Église géorgienne et arménienne au début de VIIe siècle*, REArm NS 16 (1982) 155-174.

¹¹⁴ K. Stopka (dz. cyt., s. 78) podaje datę 632/633.

¹¹⁵ Doktrynę tę głoszącą, że Chrystus miał dwie natury, lecz w jednej zasadzie działania (ενεργεια), opracował patriarcha Konstantynopola Sergiusz na polecenie Herakliusza, szukającego porozumienia z monofizytami. Doktryna ta nie przyjęła się i została niebawem zastąpiona, również bez powodzenia, monoteletyzmem, według którego Chrystus miał dwie natury, ale tylko jedną wolę (0έληηα); M.D. Knowles – D. Obolensky, *Historia Kościoła*, tłum. R. Turzyński, t. 2, 600-1500, Warszawa 1988, 68-69.

¹¹⁶ Por. Grousset, dz. cyt., s. 284.

¹¹⁷ Por. Mahé, *Kościół armeński w latach 611-1066*, s. 392-393.

wieństwo armeńskie przyjęło, a raczej zostało zmuszone, do przyjęcia uchwał synodalnych. Zaważyła na tym przede wszystkim uległość katolikosza Ezra. Nie bez znaczenia pozostał też fakt, że synod obradował w momencie największej potęgi Harakliusza, a większość ziem armeńskich znajdowała się pod jego zwierzchnictwem. Akceptacja miała jednak charakter czysto koniunkturalny, bowiem z chwilą, gdy po najeździe arabskim presja bizantyńska ustała, Kościół armeński na synodzie w Manazkert w 651 r. potępił apostazję Ezra¹¹⁸.

Skomplikowana sytuacja polityczna, jaka wytworzyła się w Armenii po podbojach arabskich, spowodowała, że ówczesni katolikoszy musieli zręcznie oscylować między bizantyńską ortodoksją, a narodowym wyznaniem wiary. Wobec zbrojnej interwencji Konstansa II Nerses III (641-661) przyjął *credo* chalcedońskie, by odrzucić je niebawem w pierwszym sposobnym momencie. Podobnie postąpił Sahak III (677-703), wywieziony siłą z rozkazu Justyniana II do Konstantynopola¹¹⁹.

Radykalizacja postaw antychalcedońskich i antybizantyńskich nastąpiła w czasach dwóch kolejnych katolikosów – Eliasza z Ardszesz (703-717) a zwłaszcza Jana III z Odzun (717-728). Zaważyło na tym niewątpliwie wielokrotne instrumentalne traktowanie spraw armeńskich przez Cesarstwo w przeszłości. Nie bez echa pozostały zapewne także doświadczenia siłowego rozwiązywania konfliktów, wyniesione z ostatnich wydarzeń. Jednocześnie rosnąca dominacja arabska zmuszała do realistycznej oceny sytuacji i nakazywała zajęcie możliwie bezpiecznej pozycji w obrębie państwa kalifów. To tłumaczy proarabskie nastawienie Eliasza i Jana. Osiągnięcie konsensusu z Arabami uwalniało Kościół armeński od presji doktrynalnej wywieranej przez Bizancjum. Nie bez znaczenia było również przyznanie przez kalifa Omara szeregu przywilejów, m.in. zwolnienie kleru armeńskiego od podatków¹²⁰. Za wyraz odzyskiwanej niezależności można uznać uchwały synodu w Dwinie w 719 roku, na którym usunięto z liturgii elementy bizantyńskie i powrócono do tradycyjnego rytu „św. Grzegorza”¹²¹.

Trudno wskazać na konkretną datę lub wydarzenie kończące epokę wczesnochrześcijańską w Armenii. W historii tamtejszego Kościoła jedną z uzasadnionych propozycji może być synod w Manazkert, zwołany przez katolikosza Jana z Odzun w 726 roku. Oprócz definitywnego zerwania z ortodoksją bizantyńską i pojednania z sryjskimi jakobitami sformułowane wówczas zostały nowe podstawy doktrynalne¹²². Potępiono obie skrajne postawy monofizyckie, zarówno aftartodoketyzm Juliana z Halikarnasu, jak i opozycyjne doń poglądy Sewera z Antiochii. Tym samym Kościół armeński powrócił na pozycy-

¹¹⁸ Por. Tournebize, dz. cyt., kol. 304.

¹¹⁹ Por. Stopka, dz. cyt., s. 80-81.

¹²⁰ Por. tamże, s. 83.

¹²¹ Por. Mahé, *Kościół armeński w latach 611-1066*, s. 401-402.

¹²² Por. Stopka, dz. cyt., s. 83.

cje monofizytyzmu umiarkowanego, bardziej zbliżonego do *credo* przyjętego przez Sobór Chalcedoński.

FROM ORTHODOXY TO THE NATIONAL CHURCH. ARMENIA
IN THE EARLY CHRISTIAN EPOCH (301-726)

(Summary)

From christianisation to the loss of state independence (301-387). 1. Historical background. 2. Christianisation of Armenia. The beginnings of organising the Armenian Church. 3. Two trends in the 4th century Armenian Church. (a) the Cappadocian orientation. (b) the North Mesopotamian-Syrian orientation. 4. Hereditary character of the principal functions in the Armenian Church. The conflict of the Armenian rulers with the Church. 5. Breaking up with the tradition of nominating the superiors of the Armenian Church in Caesarea.

From the loss of independence to the doctrinal break-up with the Orthodox Church (387-506). 1. Historical background. 2. New tasks of the Armenian Church after the loss of independence. (a) the codification of the Armenian alphabet. (b) the rise of the Armenian liturgy. Beginnings of the national literature. 3. The Armenian Church facing the 5th century dogmatic discussions. 4. Synod in Dvina and the doctrinal break-up with Constantinople.

From the doctrinal break-up with the Orthodox Church to synod in Manazkert (506-726). 1. Historical background. 2. The Armenian Church in the years 506-726. (a) the period between 506 and 590. (b) The attempts of the doctrinal union with Constantinople during the rules of Mauritius and Heraclius. The ultimate break-up with the Byzantine orthodoxy.